

ФОЛЪКЛОРШУНОСЛИК

Тўра МИРЗАЕВ,
Ўзбекистон Фанлар академияси академиги
(Ўзбекистон)

“ГҲРҲҒЛИ” ТУРКУМИ ДОСТОНЛАРИ ҲАҚИДА УМУМИЙ МУЛОҲАЗАЛАР

Аннотация. Мақолада “ГҲРҲҒЛИ” туркуми достонларининг хусусиятлари, ундаги достонлар йирик полотнолардан иборатлиги билан бошқа халқларнинг шу сюжетдаги асарлардан тубдан фарқ қилиши ёритилган. Туркум халқимиз орасида икки версияда тарқалган ҳамда юздан ортиқ достонлардан иборат муҳташам эпопея эканлиги, ўзбек бахшилари ГҲРҲҒЛИ ҳақида ўнлаб термалар ҳам яратганлар ва уларни куйлаб келганликлари кўрсатилган.

Калит сўзлар: достон, терма, туркум, туркумлаштириш, муштараклик, ўзига хослик.

“ГҲРҲҒЛИ” (“КҲРҲҒЛИ”) туркуми достонлари дунё халқлари оғзаки эпик ижодиётида муҳим ўрин тутди. У ўзининг тарқалиш доиралари, умумий сюжет ўхшашликлари, муштарақ жиҳатлари билан жаҳоний характер касб этган, йигирма бешга яқин халқлар, эл-элатлар орасида кенг тарқалган. Шу билан бирга ҳаётий қамров даражалари, туркумлаштириш хусусиятлари, куйланиш ва ижро этилиш ҳолатларига кўра, бир-бирларидан жиддий равишда фарқ қилувчи алоҳидаликларга ҳам эгаки, бу нарсa бундай улкан ёдгорликни унинг эгаси бўлган ҳар бир халқнинг ўзига хос асрий оғзаки бадий-эстетик анъаналарига мос миллий эпосга айлантирган. Халқимиз орасида икки версияда тарқалган, бахшиларимиз томонидан юксак маҳорат билан куйлаб келинган ҳамда юздан ортиқ достондан ташкил топган ўзбек “ГҲРҲҒЛИ” туркуми ана шундай буюк ижод дурдоналаридандир.

Аввало шуни таъкидлаш керакки, ўзбек халқ бахши-шоирлари ГҲРҲҒЛИ ва унинг йигитлари ҳақида “Кунларим”, “Кунларинг”, “Султоним”, “Борми жаҳонда”, “ГҲРҲҒЛИнинг ҳасрати”, “Армоним қолмади”, “Жойлари”, “ГҲРҲҒЛИ”, “ГҲРҲҒЛИбек – зўр ботир” каби термалар яратганлар. Бу термаларнинг бир қисмида эпик ГҲРҲҒЛИнинг жанговор ҳаёт йўлининг асосий нуқталари бир қатор достонларга ҳаволалар тарзида қисқача таржимаи ҳол сифатида, бошқача айтганда, каноник эпик биография тарзида (масалан, “Кунларим”, “Армоним қолмади” сингари) тасвирланса, бошқаларида (масалан, “ГҲРҲҒЛИбек – зўр ботир”, “Борми жаҳонда” каби) ГҲРҲҒЛИ ва Чамбил юрти мадҳ этилади:

*Туркманда, ўзбекда, қозоқ, қирғизда,
Эл суйган бир номдор эди ГҲРҲҒЛИ.*

*Тўғрини суярди, эгрига душман,
Золимларга хунхор эди Гўрўғли.*

Ёхуд, уларнинг баъзилари айрим олинган бир дoston сюжет воқеаларининг лирик тасвиридан иборат. Бошқача айтганда, бундай термалар муайян бир дostonнинг гўё бадий резюмеси-дир. Эргаш Жуманбулбул ўғлининг “Қундуз билан Юлдуз” дostonининг охирида Аваз тилидан айтилган “Армоним қолмади”, Ёрлақаб Бекназар ўғлининг “Малика айёр” дostonининг сўнггида берилган “Жойлари” кабилар шундай термалардандир. Шунинг учун ҳам бундай термаларнинг ҳар бири мустақил равишда қуйланиши билан бирга уларнинг аксарияти сюжет воқеаларига мослаштирилган ҳолда дostonлар таркибида ҳам ижро этилади.

Халқ бахши-шоирлари Гўрўғлини буюк самимият ва ифтихор билан ардоқлаб, унинг халққа бўлган меҳр-садоқати, душманларга чексиз ғазаб-нафрати, мамлакат мудофасида ёвуз босқинчиларга қарши аёвсиз курашлари, эл-юрт учун ғамхўрлигини чексиз бир завқ билан қуйлаб келганлар ҳамда ҳар бири икки-уч минг мисрадан ўн-ўн икки минг сатргача хажмдан (қарийб шунча наср қисми ҳам мавжуд) иборат бўлган йирик дostonларни – улкан бадий полотноларни оғзаки эпик анъаналарда бизгача безавол етказганлар. Бу бадийят дурдоналари XX–XXI асрлар давомида бахшилар оғзидан ёзиб олиниб, алоҳида-алоҳида китоблар тарзида нашр этилиб келинмоқда.

“Гўрўғли” дostonлари муайян бир туркумни ташкил этсалар-да, улар эпик қаҳрамоннинг бпр-бири билан узвий боғланган мунтазам биографияси тасвири эмас, балки турли-туман бахшилар ва дostonчилик мактаблари томонидан унинг айрим жасорат ва мардликларининг бадий ифодаси сифатида даврларо яратилган мустақил асарлардан иборат. Шунинг учун ҳам уларнинг ҳар бири оғзаки эпик анъаналарда алоҳида-алоҳида ижро этилган ҳамда ўзларининг мустақил номларига эга бўлган. Яратилиш даврларида алоҳида-алоҳида бўлган бу дostonлар дostonчилик тараққиёти ва оғзаки ижрочилик давомида кейинчалик наслий (генеологик), биографик ва географик туркумлаштириш қонуниятлари асосида ўзаро бирлаштирилган. Бундай бирлаштиришда авлодлар давомийлиги ифодаси, эпик озодлик ва фаровонлик ўлкаси Чамбил юрти тасвири, унинг жанговор ҳимоячиси Гўрўғли сиймоси ҳамда қаҳрамоннинг доимий сафар йўлдоши Ғиркўк от образи муҳим омиллардан бўлган. Бундай омиллар уларни бир-бирига боғлаб турган. Натижада

ўзига хос давомийлик юзага келган. Ана шу бир-бирига боғлиқ давомийлик туркум таркибини белгилаган.

Яхлит олганда, “Гўрўғли” туркуми дostonларида тарихий ўтмиш, инсон ва олам ҳақидаги тасаввурлар, турмуш воқеалари ва ҳаётий тажрибалар тенгсиз куч-қудрат ва шижоат, олийжаноб инсоний фазилатлар идеали нуқтаи назаридан куйланади. Бунда қаҳрамонона кечмиш мислсиз романтик лавҳаларда, халқнинг беқиёс идеаллари кўламида акс этган. Ҳамма нарса – ҳаёт ҳам, тарихий воқелик ҳам, мавжуд замон етиштирган қаҳрамонлар ҳам, кутилмаганда содир бўладиган меҳр-муҳаббат ва севги туйғулари ҳам кўтаринки, романтик бўёқларда, идеал бадий тасвирларда, чексиз образлар гирдобиди гавдаланади. Ана шу бепоён идеаллик ва чексиз романтика бу дostonларни янада реал, ҳаётий, халққа яқин ва давримизга ҳамоҳанг қилган. Уларнинг ҳаётий кучи, реалистик қудрати, бадий-эстетик қувватининг буюклиги ҳам ана шундадир. Юксак даражадаги идеаллаштириш ва умумлаштириш эпосга хос ҳаётни тасвирлашнинг гўё бир ижодий методи янглиғ намоён бўлган.

Туркум дostonларида Гўрўғли ўзбек ва туркманларнинг беги, қонуний ҳукмдор, ўз халқи, ватани учун қайғурувчи ва уни турли душманлардан ҳимоя қилувчи енгилмас баҳодир, кўплаб халқ ботирларини тарбиялаб етиштирган доно мураббий, давлат эгаси ва моҳир саркарда сифатида тасвирланади. Бош қаҳрамонга берилган мана шу эстетик баҳодан келиб чиқиб, эпик озодлик ўлкаси Чамбил мамлакатининг азамат ҳукмдори Гўрўғлининг баҳодир қирқ йигити билан биргаликда ота юртнинг хавфсизлиги ва озодлигига таҳдид солувчи кўшни подшоликларга қарши олиб борган кураши бутун бир халқ ҳаракати, озодлик уруши тарзида намоён бўладики, бу ўзбек эпосидаги асосий масаладир. Бунга дostonлар асосий қаҳрамонларининг фольклорга хос ошиқона саргузаштлари, севги можароларини ҳам кўшсак, кўз ўнгимизда туркум дostonларининг яхлит сюжет тизими ва унда жо бўлган ғоявий мазмун ва моҳият тўла намоён бўлади. Бизнинг жайдари тасаввуримизча, дostonларда гўё бир-бирига ўхшаш икки хил сюжет воқеалари, яъни бир томондан, ватан мудофааси йўлидаги жангу жадаллар, иккинчидан, севги-муҳаббат саргузаштлари тасвирланаётгандек кўринса-да, уларнинг ҳар бирида ўзига хос ҳаёт тасвири мавжуд. Ташқи жиҳатдан қараганда, гўё бундай бир хилликда бахшиларнинг маҳорати, турли-туман сюжет ситуацияларидан моҳирона фойдаланиши, уларнинг

янги вазиятларда бошқача қўлай олиши ҳамда уларга ижодий ёндашиши туфайли ҳар бир дoston оригиналлик касб этган ва улар завқ билан эшитилади ҳамда ўқилади. Чунки уларнинг ҳар бирида алоҳида тақдирлар, олам ва одам ҳақидаги тасаввурлар, жамият тўғрисидаги қарашлар ўзига хос равишда бадий ифода-даланган. Бошқача айтганда, умумий ўхшашликда бадий хилма-хиллик бўй кўрсатган. Бундай сюжет умумийлигида ижодий имкониятлар кенглиги намоён бўлган.

“Гўрўғли” туркуми халқ баҳодирининг ажойиб-ғаройиб ҳолатда туғилиши, унинг болалиги ва илк жасоратини тасвирловчи “Гўрўғлининг туғилиши”, “Гўрўғлининг болалиги” “Зайдиной” каби дostonлар билан бошланади. Бу дostonлар бахшилар томонидан бир бутун асар сифатида қуйланиши билан бирга, кўпчилик ҳолларда алоҳида-алоҳида ижро этилади ва оддийгина қилиб “Гўрўғли” дея номланади. Аммо уларнинг ҳар бири алоҳида сюжетга эга ва демакки, бир-бири билан маҳкам боғланган мустақил дostonлардир. Бундай айирмани ижро давомида бахшиларнинг ўзлари ҳам таъкидлайдилар. Масалан, бу дostonлар Пўлкан шоирдан кетма-кет ёзиб олинар экан, бахши “Гўрўғлининг туғилиши” дostonини ёздириб бўлгач: “Шоирнинг айтган сўзи кўп бўлди, авжи келса, гапи тушгур хўп бўлди, Гўрўғлининг бир байти соп бўлди”, – дея иккинчи дostonни айтишга киришади. Шу тариқа “Гўрўғлининг болалиги” сўнг, “Зайдиной” дostonларини айтиб туриб ёздиради. Охирида ҳар учала дostonга эмас, биргина “Зайдиной”га яқун ясайди: “Ана энди навбат Зайдинойга келди. Зайдиной ҳамма аёлларга мурсак, сарпо, бош-оёқ кийимлар бериб, бир хилларига катта-катта кайвонилик амал берди. Оқшом тақдирга тан бериб, Аҳмадбекка кўнги кўйиб, тан бағишламоқчи бўлди. Шунда Гўрўғлибек бош бўлиб, ҳамма улуғ беклар, хонзода, бекзодалар, кичик фуқаролардан шу ерда ҳозир туриб, Зайдинойни подшолик расм-қондаси билан Аҳмадбекка никоҳ қилиб бердилар. Қирқ кунлик тўй-томоша бўлиб, эл элига, шаҳарлик шаҳрига жўнаб кетди. Шунда мурод-мақсадга етдилар”. Пўлкан шоирнинг бундай таъкидлари бу уч сюжетнинг мустақил учта дoston эканлигини кўрсатади. Бугина эмас. “Гўрўғлининг туғилиши”, “Гўрўғлининг болалиги” дostonлари бошқа бир етакчи бахшидан – Фозил Йўлдош ўғлидан алоҳида-алоҳида ёзиб олинган. Шунингдек, “Зайдиной” Пўлкан шоирнинг ўзидан “Гўрўғлининг Райҳон арабнинг қизини олиб қочиб келиши” номи билан иккинчи марта, бошқа бир вақтда мустақил

достон сифатида қаламга олинган. Шу сабабли ҳам таниқли фольклоршунос Буюк Каримов бу уч достоннинг ҳар бирини мустақил асар ҳисоблаб, “Гўрўғлининг туғилиши” достонини 1941 йилда алоҳида китоб тарзида нашр этган эди. Иккинчи китоб сифатида “Гўрўғлининг болалиги”ни Фозил шоир вариантыда нашр этишни режалаштирганди. Аммо олимнинг вафоти билан режа амалга ошмай қолди. Кейинчалик, яъни 1967 йилда бу уч сюжет сунъий равишда бирлаштирилиб, биргина достон сифатида “Гўрўғлининг туғилиши” номи билан ҳеч қандай изоҳсиз нашр этиб юборилган.

Бир қарашда оддийгина кўринган бу масалага жиддий эътибор беришимизнинг қатор сабаблари бор, албатта. Бу бир томондан, туркумлаштириш қонуниятлари билан боғлиқ бўлса, иккинчидан, анъаналарнинг ижодий характери ва бахшиларнинг бадий маҳоратига алоқадордир. Чунки бундай ижодий жараён ва бадиҳагўйлик даражаси қачонлардир, балки яратилиш давридаёқ битта бўлган мураккаб бир сюжетнинг оғзаки ижро шароитида кенгайиб бориши ва мустақил достонларга айланиши ҳамда бир туркумга бирлаша боришини кўрсатади. Модомики, ҳар бир ижро, айти пайтда қайта ижод намунаси эканлигини тан олар эканмиз, бахшиларнинг бадиҳагўйлик санъатининг бу хил кўринишларига жиддий эътибор беришимиз зарур. Бу – ижод стихияси билан боғлиқ ёрқин бир хусусиятдирки, бундай ҳолат эпик репертуарнинг кенгайиб ва бойиб боришининг асосий омилларидан биридир.

Бир-бирининг давоми сифатида юзага келган ҳамда эпик воқелик жиҳатидан ўзаро маҳкам боғланган бу уч достонда тасвирланишича (Пўлкан шоир вариантларига кўра), Гўрўғлининг бобоси Тўлибой синчи Мари юртининг беги Қовуштихоннинг ўғли бўлиб, ёшлигида Ёвмит подшоси Одилхонга (Эргаш шоир бўйича Буврахонга) асир тушади. Тўлибой синчининг хизматларидан кўнгли тўлган ҳамда уни ўз суяги (уруғдоши) ҳисобланган Одилхон қизи Биби Ойшани Тўлибойга никоҳлаб беради. Бу никоҳдан бўлғуси қаҳрамоннинг отаси Равшан туғилади. Ёвмит юртининг доимий душмани Шохдорхоннинг навбатдаги босқинларидан бирида етти яшар Равшан ҳамда Така-Туркман беги Жиғалихоннинг фарзандлари Гаждумбек ва Буви Ҳилоллар асир олиниб, Зангар юртига олиб кетилади. Зангарда вояга етган Равшан ва Ҳилололар тасодифан учрашиб, бир-бирларини севиб қоладилар. Бундан воқиф бўлган Гаждумбек синглиси Буви

Ҳилолни Равшанга никоҳлаб бериб, уни ўз қарамоғига олади. Бу орада Равшаннинг синчилиги хабари Шохдорхонга етиб келади. Шохдорхон Ғаждумбек ва унинг куёви синчи Равшанни саройига чақириб, отларини кўрсатади. Равшан Шохдорхон отлари орасида тулпор йўқлигини айтиб, тасодифан кўчадан ўтиб кетаётган ҳолвачининг оти тулпор эканини дупуридан билиб, уни мақтайди. Бундан ғазабланган Шохдорхон Равшаннинг кўзларини ўйиб олади. Равшан кўр кўзининг хуни эвазига ҳолвачининг отини хондан тилаб олиб, олти ой давомида уни ер тўлада қоронғида боқади. От тобга келгач, шу отда Ғаждумбек билан мингашиб, Ёвмит элига қочади. Зангарда қолган Буви Ҳилол қорнида олти ойлик гумонаси билан вафот этади. Ғўрда ўлик онадан бўлажак қаҳрамон туғилади. Ғўрда уч ёшгача энасида сут келиб туради. Уч ёшида ғўрдан чиқади. Ғаждумбекнинг чўпони Рустам уюридаги бир байтал қабристонга келиб, уни эмизади. Кейинчалик Ғўрўғли етти ёшга етгач, ўзи эмган байтал билан Рустам ёрдамида Ёвмитга қочиб келади.

Кўринадики, эпос анъанасига кўра, Ғўрўғлининг келиб чиқиши юқори табақа билан боғланса-да, аслида у пирлар ҳимояси ва чўпон Рустам тарбиясида вояга етади. Бу билан, бир томондан, Ғўрўғлининг болагигиданоқ хону бекларга, сарой аристократиясига қарши тарбияланганлиги кўрсатилса, иккинчидан, унинг эпик Чамбил юртининг қонуний ҳукмдори эканлиги ҳар жиҳатдан асосланади.

Туркумнинг биринчи дostonларида Ғирот биографиясига ҳам оид ажойиб маълумотлар мавжуд. Бу маълумотларга кўра, қаҳрамонни эмизган байтал билан Хуросон кўлидан чиққан айғирдан (“сув отидан”) урғочи қулун, иккинчи байтал туғилади. Бу қулун уч яшар бўлгач, Ғўрўғли Райҳон арабнинг донғи чиққан тулпоридан насл олади. Натижада учинчи от – Ғиркўк туғилади. Ғиркўк етти кунлик бўлганда, онаси ўлади. Ғўрўғли унга турли ҳайвонларнинг сутини бериб, тарбия қилади. Ғўрўғли билан Ғирот ўртасида жуда кўп ўхшашликлар бор: иккаласи ҳам учинчи авлодгача тилга олинадилар (Тўлибой – Равшан – Ғўрўғли; қаҳрамонни эмизган байтал – бу байтал билан “сув оти” чатишмасидан туғилган иккинчи байтал – Ғиркўк); иккаласи ҳам етим; иккаласи ширхўра ва ҳоказо. Бу билан қаҳрамон ва унинг жанговор оти ўртасида эпосга хос бўлган ажойиб бир алоқа юзага келтириладики, бу бутун туркум бўйлаб изчил давом этади. Дostonларда бўлажак қаҳрамоннинг чақалоқлигидаёқ ғойиб эранлар паноҳи-

да бўлиши, бир муддат отини йўқотиб, уни излаб олам кезиши, чилтанлар билан учрашуви, уларнинг даъвати билан ор олиши, келажак йўлининг олдиндан белгиланиши, Ёвмит юртига хон кўтарилиши каби воқеалар жуда қизиқарли тасвирланади. Тўлибой синчи ва Одилхон, Шохдархон ва Равшан, Равшан ва Урайхон, Райхон ва Гўрўғли тўқнашувларида бутун туркумга хос бўлган ижобий ва салбий жиҳатлар тўла намоён бўлади.

Ушбу дастлабки дostonлардаёқ, ўзбек “Гўрўғли” туркумига хос бўлган чексиз хаёлот олами, кўз илғамас географик ва этнографик кенгликлар тўла намоён бўлган. Бу ҳол айниқса “Юнус пари”, “Мисқол пари”, “Гулнор пари” дostonларида янада ёрқин кўринади. Бу дostonлар Гўрўғлининг уйланиши ва шу билан боғлиқ қахрамонликларига бағишланган. Эпик анъанага кўра, Гўрўғлининг икки хотини Юнус ва Мисқол парилар (Пўлкан варианты бўйича учинчи – Гулнор пари) бор. Улар Кўҳи Қофда, Эрам боғида яшайдилар. Уларни жуда катта ғайритабиий кучлар – девлар кўриқлайди. Парилар Гўрўғлига илгаридан “белгиланган”, ҳатто чилтанлар томонидан “никоҳ хати” берилган бўлса-да, уларни қўлга киритиш учун юксак жисмоний куч-қувват билан бир қаторда ақл-фаросат, уста тадбиркорлик ҳам керак эди. Гўрўғли бунга қойил қилиб бажаради. Дostonларда парилар подшолиги, ундаги сарой ва оилавий ҳаёт инсон турмушининг идеал кўриниши сифатида кенг ва ҳаётий лавҳаларда жуда реал тасвирланади. Бахши инсон турмуши билан боғлиқ ҳаётий, тарихий ва этнографик тафсилотларни муҳаббат билан баён этади. Китобхон ва тингловчи шундай бир бепоён хаёлот оламига олиб кириладик, ақл бовар қилмас бу юксак бадиий оламдан инсон тафаккури, қарашлари, ҳасрат ва қувончлари, севги изтироблари ва туйғулари кўринади. Реал ҳаёт билан мустаҳкам боғланган бундай чиройли фантазия намуналарини “Гўрўғли” дostonларидан истаганча топса бўлади. “Балогардон”, “Малика айёр”, “Машриқо” каби дostonлар бунга ёрқин мисолдир.

Туркумда Гўрўғли ва Чамбил юртининг доимий ташқи душманлари сифатида Шохдархон, Райхон араб, Бектош араб, Хунхоршоҳ ва бошқалар тилга олинади. Ширвон хони Райхон арабнинг Гўрўғлининг янгаси, Аҳмад сардорнинг хотини Холжувоннинг олиб қочиб кетиши ва ўз навбатида ёш Гўрўғлининг Райхон арабнинг қизи Зайдинойни тоғасига келтириб бериши улар ўртасида қатор душманлик ҳаракатларининг бошланишига сабаб

бўлади. Ғойиб эранларнинг олдиндан хабар беришича, Райҳон араб Гўрўғли билан ўн бир марта тўқнашади. Шунинг учун бунга Гўрўғли олдиндан тайёр туриши ва можаронинг олдини олишда эҳтиётини кўриши зарур. Шунини айтиш керакки, бундай босқинчилик урушларини ҳар гал араб ҳукмдорлари бошлайди ва улар ҳар гал Гўрўғлидан енгилади. Бундай тўқнашувлар айрим достонларда эпизодик тасвирга эга бўлса, бошқалари (масалан, “Чамбил қамали”, “Райҳон араб”, “Бектош араб” кабиларда) икки халқ ўртасидаги жанг тарзида кенгайтирилади. Бунда Чамбил мудофаачиларининг, хусусан, Юнус пари бошчилигидаги Чамбил аёлларининг жасорати ёрқин бўёқларда ўз ифодасини топган.

“Гўрўғли” туркуми достонларида қаҳрамоннинг тоғаси (аслида отаси Равшаннинг тоғаси, яъни Гўрўғлининг ота бувиси Биби Ойшанинг акаси) Аҳмад сардор билан, Аҳмад сардорнинг қирқ йигит, Ҳасан ва Авазлар билан муносабатлари ҳам муҳим ўрин тутати. Аҳмад сардорнинг оилавий ва сиёсий интригалари, Гўрўғли ва унинг йигитларига нисбатан ғаразли мақсадлари айрим достонларда (“Холдорхон”, “Хушкелди”, “Авазнинг арази”, “Интизор”, “Малика айёр” ва бошқаларда) умумий тарзда, асарнинг бир эпизоди сифатида тасвирланса, бошқаларида (масалан, “Аҳмад сардор ва Ҳасаншоҳ”, “Аҳмад сардор ва Аваз”, “Аҳмад сардорнинг суяги”, “Авазхоннинг ўлимга ҳукм этилиши” кабиларда) бундай ҳаракатлар асар сюжетининг асосини ташкил этади.

Туркуми достонларининг катта қисми Гўрўғлининг асранди фарзандлари – Ҳасан, Аваз, неваралари – Нурали, Шерали, Равшан ва эвараси – Жаҳонгирларнинг қаҳрамонона саргузаштларига бағишланган бўлиб, булар ҳам ўз навбатида муайян ички туркумларни ташкил этади. Фақат Равшан ҳақидаги достон туркумлашмаган. У “Ҳасанхон” ички туркумига кирувчи ёлғиз достондир. Бироқ “Равшан” достони бадиий юксаклиги, жозибадорлиги, кўркемлиги, сюжет тузилиши ва композицион бутунлиги, ундаги шеърини мисраларнинг ранг-баранг товланиши, қофияларнинг хилма-хил ва ниҳоятда бойлиги, бандларнинг турли-туман вазнларда моҳирлик билан ўрин алмаштирилиши, асосий маънони ташувчи чиройли радифларнинг мўл-кўллиги, саъжларнинг юксак поэтик нутқ даражасига кўтарилганлиги, товуш воситаларининг турфа-турфа ёниши жиҳатидан “Гўрўғли” туркуми достонлари орасида алоҳида ўрин тутати. Қуйидаги мисолларга диққат қилинг:

*Имо билан қошин қоққан ким бўлди,
Зулфларига гавҳар таққан ким бўлди,
Жамоли яшиндай оққан ким бўлди,
Қоронғида йўлга чиққан ким бўлди,
Хайрон қолдим элатингнинг расмига,
Оқшомлар машғал ёққан ким бўлди?*

*Баримизни кўриб ётир бир йигит,
Қалин гулга кириб ётир бир йигит,
Бир одам ётибди боғнинг ичида,
Гулларингни териб ётир бир йигит.*

Гўрўғлининг асранди фарзандлари ҳақидаги достонлар ички туркуми уларни Чамбилга олиб келиши ҳақидаги асарлар (“Авазхон”, “Ҳасанхон”) билан бошлади. Агар Ҳасанхон бир достон (“Далли”)нинг бош қаҳрамони бўлса, Авазхоннинг эпик фаолиятига турли-туман ўнлаб достонлар (“Интизор”, “Бўтакўз”, “Қундуз билан Юлдуз”, “Зулфизар”, “Тулихиромон”, “Гулқиз” каби) бағишланган. Буларнинг сюжет асосини Авазхоннинг турли мамлакатлар гўзалларини олиб келишдаги жасорати, севги саргузаштлари тасвири ташкил этади. Бундан бу хил достонларда кўпхотинлилик тарғиб этилётир, Авазхон севги-садоқатда беқарор экан-да, деган хулосага чиқармаслик даркор. Чунки бу достонларнинг ҳар бири турли даврларда мустақил яратилганлиги, жонли оғзаки эпик аънада уларнинг ҳар бири алоҳида-алоҳида ижро этилганлиги сабабли кўпхотинлилик масаласи иккинчи планга сурилган. Ҳатто достонларда бунга бир ишора ҳам йўқ. Аксинча, бундай хилма-хиллик бахшилар ижодкорлигининг ёрқин бир кўринишидир.

Гўрўғлининг неваралари Авазнинг ўғиллари Нурали ва Шералилар ҳақидаги достонлар ҳам алоҳида-алоҳида ички туркумларни ташкил этади. Нурали ҳақидаги достонлар ҳамма жойларда, хусусан, жанубий вилоятларда жуда кенг тарқалган бўлса, “Шерали” достонлари фақат Сурхондарёда Чори бахши Умиров репертуарида сақланиб қолган. Худди шундай “Жаҳонгир” боиграфик туркуми достонлари ҳам Фозил Йўлдош ўғли, Қора Умиров каби бахшилардангина ёзиб олиб қолинган. Шундай қилиб, наслий туркумлик принциплари асосида юзага келган Гўрўғли ва унинг ўғиллари, нева-эваралари ҳақидаги бундай силсила достонлар халқ қаҳрамонининг “фарзандсизлиги” тўғрисидаги

ривоятни кейинги планга суради. Эпос анъанасига кўра, “фарзандсиз” ҳисобланган Гўрўғли оқибатда уч авлод баҳодирларининг сардори ва мураббийси сифатида майдонга чиқади.

“Гўрўғли” туркуми ўзбек халқ дostonчилигининг ноёб намуналаридан биридир. Ўзида қамраб олган воқелик ва ғоявий-бадий хусусиятлари, юзага келиш ҳолати ва яратилиш даври жиҳатидан хилма-хил характерга эга бўлган, турли-туман ижтимоий-иқтисодий шароитларда кўплаб бахшиларнинг ижодий қуввати билан яратилган, нисбатан мустақил дostonларнинг туркумлаштиришининг мураккаб принциплари асосида бир қаҳрамон атрофида муайян силсила сифатида бирлаштирилиши жаҳон халқлари эпик ижодиётида ҳам фавкулудда бир ҳодисадир. Бу бекиёс фольклор намуналари халқимизнинг юксак ижодий даҳосининг натижасидир. Туркум дostonлари халқ ҳаёти, турмуши ва маишатини, унинг орзу-умидлари ва идеалларини, ахлоқий-эстетик ва ижтимоий қарашларини, ҳаёлот ва тафаккур оламини кенг миқёсда тасвирловчи буюк эпопеядир. Халқимизнинг ўзига хос бадий тарихидир.

Маматқул Жўраев,

*филология фанлари доктори, профессор
(Ўзбекистон)*

Тўхтамурод Қўчқоров,

*Жиззах давлат педагогика институти катта ўқитувчиси, PhD
(Ўзбекистон)*

ЎЗБЕК ФОЛЬКЛОРИДА “БИР КЎЗЛИ” МИФОЛОГИК МАВЖУДОТ ОБРАЗИ ВА УНИНГ ГЕНЕЗИСИ

Маълумки, Марказий Осиёда яшовчи бир қатор халқлар, шу жумладан, ўзбек халқининг келиб чиқишида муҳим аҳамият касб этган қадимги этнослар орасида сак ва массагет қабилалари алоҳида ўрин тутади. Шунинг учун ҳам ўзбек фольклори эпик асарларининг энг қадимий қатлами хусусида сўз юритилганда, ҳақли равишда сак ва массагетлар оғзаки ижодида яратилган эпик сюжетлар тилга олиб ўтилади. Бинобарин, тарихий

манбаларда келтирилган материалларнинг гувоҳлик беришича, сак-массагет эпоси асосан қаҳрамонлик характериға эға бўлиб, Тўмарис, Широқ каби қаҳрамонликларнинг мардлигини тараннум этган. Шундай бўлса-да, ўша даврларда яратилган ва турли хил ёзма манбалар, хусусан, қадимги юнон ёзма манбаларидан ўрин олган эпик сюжетлар таҳлили сак-массагет эпоси мазмунан ранг-баранг бўлиб, мифологияға ғоят бой бўлганлигини кўрсатади.

Қадимги сак-массагет эпосиға алоқадор эпик сюжетларнинг тарихий-фольклорий жараён давомидаги бадий эволюцияси натижасида ўзбек фольклорида сақланиб қолган мавзуларидан яна бири яккаўз ёки бир кўзли мифологик мавжудот образи билан боғлиқ сюжетдир. Қорақалпоғистон республикасининг Манғит шаҳрида яшовчи Шукурулло Юсуповдан 1982 йилда С.Рўзимбоев ёзиб олган “Якка кўз” номли афсона ҳам ана шу қадимий эпик сюжет асосиға қурилган. Афсонада айтилишича, “қадим замонда, Хоразм томонда қалмиқ қамали даврида «Қалмиқ буққан» деган жойда бир қирғин бўлган экан. Шу вақтда қоча-қоч бўлиб, оралиқда икки ойлик бир бола ота-онасидан айрилиб, қолиб кетади. Ёв кетгандан кейин мослиқларни ейишға ваҳший ҳайвонлар келади. Шунда бир шер битта харобаға кирганда, йиғлаб ётган болага дуч келади. Уни оғзига тишлаб, чўлга олиб кетади, шу ёқда эмизиб калоға келтиради. Орадан бир оз йиллар кечиб, эл-элат яна ўз макониға қайтади. Шунда чўлда тўрт оёқлаб чоғиб юрган, усти бошини тук босган бир махлуқ кўзға ташланади. Уни шер болалари билан ўйнашиб юрганда тутиб оладилар. Боланинг ким эканини аниқлаб, кийим-кечак кийдиришади, тарбиялашади. Бола кейинчалик одам тилиға тушунадиган бўлади. Унинг исмини шер тарбиялагани учун Шерим деб қўйишади. Шерим йигит етиб, от миниб, қилич ўйнаб юраверади.

Кунлардан бир кун бир чўпон қўйларни суғоришға олиб борганида сувда чўмилиб юрган қизларға дуч келиб, улардан биттасини ушлаб, зўрлайди. Бу қизлар, аслида, парилар экан, бу воқеадан кейин пари чўпонға:

– Беникоҳ зино халқинг бошиға бало келтиради, – деб оққушға айланиб учиб кетибди. Бир йилдан кейин ўша пари келиб, қумда юрган бояғи чўпонға осмонда туриб:

– Ол, болангни, – деб қўндоққа ўралган бир зотни ташлаб кетибди.

Чўпон уни олиб қараса, манглайида биттагина кўзи бор. Бу махлуқ соат сайин ўсиб, бир ёшида бир қўйни еб бошлайди. Уни Якка кўз деган ном билан атаб бошлашади. Кейинроқ бу махлуқ одамхўрликка ўтади. Якка кўз ўқ ўтмас, ўтда ёнмас бир бало бўлиб, одамларни бир-бирдан еб бошлайди. Эл-элат ундан қочиб, бошқа жойларга кўчса, у ҳам кўчиб бораверади. Охири одамлар Қўрқут ота деган пирга арз қиладилар. Пир келиб, Якка кўз билан гапиришиб, кунда бир одам ейишига келишадилар. Унга бир кампирни хизматкор қилиб берадилар.

Кунлардан бир кун Якка кўзнинг ейишига газик бир камбағал кампирнинг ўғлига етиб келади. Кампир йиғлаб, Шеримнинг олдида боради. Шерим келиб, аввало, хизматкор кампирдан Якка кўзнинг ожиз жойини билиб беришни илтимос қилади. Кампир якка кўзнинг фақат кўзигагина ўқ ўтишини аниқлаб беради. Шунда Шерим пичоқни олиб, аввало, ўтда чўқ қилиб қиздиради. Кейин Якка кўз ухлаб ётганда бориб, унинг кўзига суқади. Кейин қочиб, қўйларнинг қўрасига киради. Якка кўз ғазабга миниб, Шеримни тутиш учун қўранинг оғзидан қўйларни бир-бирдан кўлдан ўтказди. Шунда Шерим бир кўчқорни сўйиб, териси орасига кириб, бир амаллаб қўрадан чиқади. Қўрадан чиқиб, Якка кўзни ўлдириш учун унга ўқ отади, қилич уради, ҳеч фойдаси бўлмайди. Охирида якка кўз ҳийлага ўтиб: “Олтин тўла хазинамни кўр”, – деб Шеримни таклиф этади. Шерим четдан боқиб туради. Якка кўз битта қиличидан бошқа олтинларини Шеримга инъом этади. Шунда Шерим бу қиличда бир гап борлигини билиб, ичкари киради ва Якка кўзни ғафлатда қолдириб, қилични кўлига олади. Шу пайтда Якка кўз эгилиб олтинларини сармалаб, олиб унга бермоқчи бўлганда, Шерим унинг бошини ҳалиги қилич билан бир урганда, узиб ташлайди. Олтинларни халққа пойлаб беради. Якка кўздан қутилган халқ катта сайил бошлаб юборади. Бу сайилга Қўрқут ота келиб, соз чалади, халққа насиҳат қилади”.⁶⁹²

Маълумки, “Якка кўз” афсонаси ўғуз эпоси намунаси “Китоби Дадам Қўрқут”нинг “Басатнинг Дапагўзни ўлдириши” номли фаслининг бевосита таъсирида шаклланган. Бу афсона билан ўғуз эпоси орасидаги бевосита тарихий-ворисий алоқадорлик мавжуд. Хоразм воҳасида истиқомат қилган аҳоли тилининг туркийлашиши жараёнида ўғуз тип лаҳжаларнинг устуворлик қила бориши натижасида Оролбўйи эпик ареалида ўғуз

⁶⁹² Ошиқнома /Хоразм дostonлари. 4-китоб. – Урганч, 2009. – Б.325-326.

эпосининг таъсири ҳам кучая борган. Хоразмликлар орасида XVI-XVII асрларга қадар “Китоби Дадам Қўрқут” таркибидаги эпик асарлар жонли ижрода сақланганлиги ҳам тахмин қилинади. Чунки Абулғозий Баҳодирхоннинг “Шажараи тарокима” асида Қўрқут отага нисбат берилган шеърий парчалар, яъни “тортим”лар берилганлиги ва уларнинг шеърий тузилиши Хоразм дostonлари усулига мос келишини ҳисобга олган фольклоршунос М.Жўраевнинг хулоса қилишича, “Абулғозий яшаган даврда хоразмлик туркман ва ўзбек бахшилари репертуарида Қўрқут ҳақидаги халқ дostonлари ҳам мавжуд бўлган. Буюк муаррих ўз асарини ёзиш учун материаллар тўплаш жараёнида, ана шундай дostonларнинг Оролбўйи эпик ареалидаги муайян варианты ёки унинг парча ҳолидаги намуналарини тинглаган ва дostonдан олинган “тортим”ни “Шажараи тарокима”га киритган. XVI-XVII асрларга қадар Хоразм бахшилари Қўрқут ҳақидаги ўғуз эпосининг ўзига хос версиясини жонли ижро этганлигини мазкур қадимий дoston билан бевосита боғлиқ кўлаб афсоналар сақланиб қолганлиги ҳам тасдиқлайди...Бизнингча, Марказий Осиё ўғуз эпик анъанасида “Тўрўғли” дostonларининг бадий устуворлик касб эта бошлаши натижасида Қўрқут ҳақидаги оғзаки эпик асарлар аста-секин унутилиб кетган”.⁶⁹³ Бизнингча ҳам, “Якка кўз” афсонасининг Хоразм воҳасида ёзиб олинишининг сабабини қадимги ўғуз эпосининг таъсири билан изоҳланиши тўғри.

Бинобарин, ўзбек халқ оғзаки бадий ижодида “бир кўзли дев”, “якка кўз”, “дороп кўз”, “якчашма” каби номлар билан аталадиган мифологик образларнинг бир неча хил талқинлари мавжуд. Фольклоршунос Ш.Турдимов Самарқанд вилоятининг Қўшрабод туманидан ёзиб олган “Дороп кўз” афсонаси ҳам шу мавзуга дахлдордир.⁶⁹⁴ “Кал осиебон ва тулки” номли ўзбек халқ эртагида ҳам “деви якчашма” образи бор.⁶⁹⁵ Бу эса бир кўзли

⁶⁹³ Жўраев М. Рукописное наследие и его роль в изучении эпической традиции тюркоязычных народов Центральной Азии // Рукописи – первичный источник изучения национального наследия (Материалы международной научной конференции. 13-14 марта, 2013 года). – Ашгабад, 2013. – С.400-402.

⁶⁹⁴ Турдимов Ш. Доро кўз – циклоп // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – Тошкент, 1985, 6 июль.

⁶⁹⁵ Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети ҳузуридаги Ўзбек тили ва адабиёти илмий-тадқиқот институти Фольклор архиви. Пап.№94. Инв.№1439.

мифологик персонаж – циклоп образи ўзбек мифологиясининг қадимий образларидан бири эканлигини кўрсатади.

Қайд қилиш жоизки, бир кўзли мавжудот образи нафақат ўзбек, балки Марказий Осиёдаги жуда кўплаб халқлар мифологияси ва эпоси учун муштарак бўлган персонажлардан бири ҳисобланади. Бир кўзли циклоп образи қозоқ мифологиясида “дәу”, “тажал”, “төбе көз” каби номлар билан аталади.

Қирғиз халқэпоси “Манас”да магик кучга эга бўлган бир кўзли баҳодир Малгун Хитой чегараларини қўриқлаши тасвирланган. Малгуннинг танини қилич кесмайди, ўқ ўтмайди, оловга куймайди, унинг энг ожиз жойи – бу кўзидир. Шунинг учун ҳам Малгун билан яккама-якка жанг қилган қирғиз паҳлавони Сиргак унинг кўзини ўяди. Шу эпик асарда тасвирланган бошқа бир мифик персонаж Мадикан-доо ҳам шундай хусусиятга эга: ботирлар унга қараб найза отишади – кор қилмайди, қилич солишса кесмайди, камон ўқиға тутсалар – ўқ ўтмайди.⁶⁹⁶

Бир кўзли мавжудот – циклоп образи Гомернинг “Одиссея” асарида ҳам мавжуд бўлиб, ушбу сюжетнинг Марказий Осиёда кенг тарқалган вариант ва версиялари, хусусан, туркий халқлар фольклоридаги талқинларини ўрганган В.М.Жирмунскийнинг фикрича, қадимги юнон достонининг муаллифи милоддан аввалги I минг йилликнинг ўрталаридаёқ халқ орасида кенг тарқалган эпик сюжетдан ижодий фойдаланган.⁶⁹⁷ Озарбажон фольклоршуноси М.Ҳакимов ҳам ўғуз эпоси намунаси “Китоби дадам Кўрқут”даги Дапагўз образи юнон мифологиясидаги циклоп (якка кўз) таъсирида яратилган эмас, балки улар қадимги (ўғуз) туркий халқлар мифологиясидан ўзлашган, деган хулосага келади.⁶⁹⁸ “Бир кўзли одамлар” ҳақидаги мифларнинг пайдо бўлиши хусусида ўғуз эпосининг йирик тадқиқотчиси Х.Г.Короглининг “бир кўзли дев образи туркий халқлар фольклорида ўзига хос тарзда тараққий этган. Бу образнинг энг қадимий намунаси овчилик меҳнат тури турмуш тарзининг асосини ташкил этган ибтидий даврларда юзага келган. Чунончи, қозоқ халқ афсонасида қахрамон бир кўзли чўпонни мағлуб этади. Дегегёз образининг тугал ҳолда шаклланиши эса

⁶⁹⁶ Манас. Киргизский народный героический эпос. – М., 1986. – С.246-252.

⁶⁹⁷ Жирмунский В.М. Огузский героический эпос и “Книга Коркута” // Книга моего деда Коркута. – М.-Л., Наука, 1962. – С.217.

⁶⁹⁸ Акимов М. Художественные особенности героических и любовных дастанов Азербайджана. – Баку: Знание, 1986. – С.16.

ўғузларнинг бутунича чорвачилик билан шуғуллана бошлаган даврларга тўғри келади”.⁶⁹⁹

Марказий Осиё туркий халқлари, шу жумладан, ўзбек фольклоридаги бир кўзли мавжудот образининг тарихий илдизлари қадимги аждодларимиз – сак-массагетларнинг мифологияси билан боғланиб кетади. Бинобарин, Геродот “Тарих”ининг IV-китобида “бир кўзли одамлар ва скифлар тилласини қўриқловчи грифлар” ҳақида шундай ҳикоя қилади: “Демак, каллар мамлакати маълум бўлиб, ундан нарида истиқомат қилувчи қавмлар ўтиб бўлмайдиган баланд тоғлар тўсиб турганлиги сабабли ҳеч ким у ёққа ўтолмайди ва улар тўғрисида тайинли бир гап айтолмайди. Ана шу калларнинг менга ғайритабиий туюлган ҳикояларига қараганда, бу тоғларда эчки туёқли одамлар яшайди, бу қавмдан нарироқда эса йилнинг олти ойини ухлаб ўтказадиган бошқа бир элат макон қилган эмиш. Мен бу гапларга ҳечам ишонмайман. Аксинча, шуниси аниқки, каллар ўлкасининг шарқий тарафи исседонларга тегишли бўлиб, каллар ва исседонларда шимолда қайси қавм жойлашганлиги маълум эмас...Исседонларнинг ҳикоя қилишларича, тоғнинг юқорисида бир кўзли одамлар ва олтинларни қўриқлайдиган грифлар яшайди. Исседонлар айтиб берган ана шу ҳикояни скифлар ҳам нақл қиладилар. Биз скифларнинг ҳикоялари орқали аримасплар нега скиф тилида шу ном билан аталганлигининг сабабини билиб оламиз: скифлар тилида “арима” сўзи “бир” маъносини билдиради, “оспа” эса уларнинг лаҳжасида “кўз” демакдир”.⁷⁰⁰

Геродот милoddан бурунги VII – VI асрнинг бошларида Меотиданинг шарқий ҳудудларида истиқомат қилган этносларнинг жойлашиш тартиби ва жўғрофиясини скифлар, исседонлар, аримасплар, “олтин қўриқловчи грифлар”, Рипей тоғлари ва гипербореялар тарзида баён қилган бўлса, “бир кўзли одамлар” тарзида тасаввур қилинган “аримасп” қавмини Плиний милoddан аввалги III асрнинг биринчи чорагида Амударё ва Сирдарёнинг қуйи ҳавзасида истиқомат қилган этнослар қаторида санайди: “саклар, массагетлар, тахлар, аримасплар, шунингдек, эхvatлар”. Мутахассслар қадимги юнон манбаларида

⁶⁹⁹ Короглы Х.Г. Из восточно-западных фольклорных связей. Темяглаз (Депегёз) – Полифем // Типология и взаимосвязи средневековых литератур Востока и Запада. – М.: Наука, 1974. – С.287.

⁷⁰⁰ Древние авторы о Средней Азии. – Ташкент: Остехиздат, 1940. – С.20.

аримасплар юрти билан боғлиқ Рипей топоними остида ҳозирги Олтой тоғлари назарда тутилган, деб ҳисоблайдилар.⁷⁰¹ Бу эса, биринчидан, “бир кўзли мавжудотлар” ҳақидаги мифологик тасаввурлар Тоғли Олтойдан Оролбўйигача бўлган улкан ҳудудда яшаган қадимги скиф қабилалари фольклорида юзага келганлигига ёрқин далил бўла олади; иккинчидан, бир кўзли фантастик мавжудот образи этник келиб чиқиши сарматлар билан боғлиқ осетин мифологиясида учраши, шунингдек, сак ва массагет қабилаларининг бугунги авлодлари ҳисобланган Ўрта Осиё туркий халқлари мифологиясида бир кўзли дев, якчашма, Дорокўз ва бошқа мифик персонажларнинг тасвирланиши қадимги скиф қабилалари ўртасидаги ўзаро яқин маданий алоқалар мавжуд бўлганлигини билдиради. Геродотнинг “Исседонлар айтиб берган ана шу ҳикояни скифлар ҳам нақл қиладилар” деб ёзишига асосланган ҳолда айтиш мумкинки, аримасплар тўғрисидаги мифологик тасаввурлар Ўрта Осиёга, яъни сак-массагетлари эпосига Олтой тоғлари этаклари ва ҳозирги шимолий Қозоғистон даштлари ҳудудида яшаган қадимги этнослар фольклоридан ўтган бўлиши эҳтимолдан холи эмас.

Геродотнингасарида “биркўзлиодам” маъносида келтирилган (IV, 59) “аримасп” сўзининг этимологияси хусусида тилшунос олим М.З.Закиевнинг қуйидаги мулоҳазаларини келтириб ўтиш лозим деб ўйлаймиз: “арима” сўзи скифлар тилида “бир” маъносини билдирган бўлиб, “спу” эса “кўз” демакдир. Агар “бир кўзли” деганда кўзининг биттаси юмуқ ёки қисик кишилар назарда тутилган, деб ҳисобласак, у ҳолда “арима” лексемасини туркий тилларда “ярим” сўзининг қадимий шакли, деб тахмин қилиш мумкин бўлади”.⁷⁰² Бу эса “асримасплар”, яъни “бир кўзли одамлар” тўғрисидаги қадимий мифологик тасаввурлар Ўрта Осиё туркий халқлари, шу жумладан, ўзбек фольклорига уларнинг қадимги аجدодлари – сак-массагет қабилалари эпик ижодининг эволюцияси натижасида ўтган, деб хулоса чиқаришга имкон беради.

⁷⁰¹ Исмагилов Р.Б. О локализации некоторых племен “Истории” Геродота // Исторические чтения памяти М.П.Грязнова. Ч. 2. – Омск, 1987. – С.75; Мачинский Д.А. Земля аримаспов в античной в традиции и «простор ариев» в Авесте // Жречество и шаманизм в скифскую эпоху (Материалы международной конференции). – Санкт-Петербург, 1996. – С.4-6.

⁷⁰² Закиев М.З. Об изучении древних тюрков и их языков // Тюркское языкознание. – Ташкент: Фан, 1985. – С.26.

Асқар МУСАҚУЛОВ,

*филология фанлари доктори
(Ўзбекистон)*

«УЧ ЭЧКИ» ЭРТАГИ ҲАҚИДА

Аннотация: Занжирли қурилишга эга эртакларнинг ижро ўрни, тартиби, шакли ҳақида маълумотлар таҳлил этилган. Эртақ айтилиш шартлари, вақти, эртақчи ва тинловчи муносабати кўрсатилган.

Калит сўзлар: эртақ, анъана, эпик образ, зачин, экспозиция, ижрочи тинловчи.

Болалар фольклорининг содда, ҳаёт ва эртақ ҳақиқатини муҳассамлаштирган «Уч эчки» эртаги 1971 йилда фольклор экспедицияси пайтида Нурота туман, Жобибой қишлоғида Зулфия Маматовадан ёзиб олинган. Мен Зулфия опага, эртакларни кўп биларкансиз, менга ҳам биттасини айтиб беринг, деганимда, у киши бир эртагим бор, ҳам узун, ҳам калта, дедилар.

– Узуни қанча-ю, калтаси қанча? – деб сўрадим.

– Узунига кун ботиб, тонг отади, калтаси бир чой қайнагунча етади, – деди опа.

– Ўртачасини айта қолинг.

Шунда опа эртақнинг эътиборингизга ҳавола қилинаётган қисқартирилган вариантини айтиб берди. Гап шундаки, опа бу эртақни бувисидан эшитган, кечқурунлари ҳали мактабга бормайдиган ўз набиралари ва қўшни болаларига айтиб берар экан. Бундан ушбу эртақ беш авлод вакиллари – буви, она, эртақчи, эртақчининг қизи ёки келини, эртақ тинглаётган болаларга маълум деган, мантиқий ҳулоса чиқади.

Эртақнинг тузилиши, яъни насрий ва шеърий қисмлардан иборатлиги, баён этилиши жараёни ҳам ўзига хосдир. Агар болалар тезда ухлайвермаса, эртақдаги эчкилар сони ўнtagача етиб, эртақ анча чўзиларкан, болаларнинг уйқуси қистаса, уч эчки ҳам кифоя қиларкан. Эчкилар миқдори бундан камайтирилмас экан. Мен бунинг сабабини сўраганимда, опа бувимлар ҳам шундай айттар эди, деб жавоб бердики, бу анъананинг ўзига хос бир кўринишидир. Опа эртақни маҳорат билан, ҳайвонлар овозига тақлидни жуда ўрнига қўйиб айттаркан. Чолнинг тор кубига (қаттиқдан ёғ оладиган ёғочдан қилинган айлана шаклидаги узун тепаси пастига нисбатан тор қадимий идиш) тиқилиб киришини кўрсатиб берганда, болалар роса кулишаркан.

Эртақ бир неча жиҳатдан аҳамиятлидир. Биринчидан, у болалар тарбиясига яхши таъсир кўрсатади. Иккинчидан, эртақ ай-

тиш анъанасига кўра у кечқурунлари айтилган. Аждодларимиз кечқурун айтилган қўшиқ, эртақ, достон хонадонни ёвуз руҳлардан ҳимоя қилишига ишонишган. Халқ инончига кўра кечалари ёвуз руҳлар авж олади. Эртақ ва достон ижроси эса уларни одамларга яқинлаштирмайди.

Масалан, Ислон шоирнинг кундузлари достон айтишни истамагани ҳақида унинг қизи М. Исломова шундай хотирлайди: “Котиблардан бирортаси отамдан нимадир ёзиб олаётган бўлар, бир маҳал отам таққа тўхтаб, ижод жараёнини у ёки бу мавзудаги суҳбатга айлантириб юборар ёки бирор юмуш билан андармон бўлиб кетарди. Шунда котибнинг кўнгли тўлмай:

- Отахон, шу энди чала қолмасин, охирига етказиб қўййлик, - дегани деган эди. Отам эса: - Йўқ, болам, ҳозир **париларим** (таъкид бизники – М.А.) келмай рухсат бермаётирлар, - дея кулиб қўяр, бундан ўзгаларнинг ҳам дили равшан тортиб, кўнгиллари тўларди”.⁷⁰³

Шоирнинг қизи париларимни илҳом париси дегани бўлса керак-да, деб жуда содда изоҳлайди. Ҳолбуки, машҳур этнограф Ж. Фрэзер шундай деб ёзади: “Илҳомнинг илоҳийлигига ишонч бутун жаҳонда бор. Одамлар айрим кишилар вақти-вақти билан руҳлар ёки илоҳлар томонидан мубталоликка йўлиқишлари мумкин деб ҳисоблайдилар”.⁷⁰⁴

Шу сабабли эртақда ҳам чолу кампир шеър ўқишни унутган кечаси хонадонга ёвуз бўри келади.

Эртақнинг сийрат матнида анъанавий сеҳрли рақамларга ҳам алоҳида эътибор берилган. Гап шундаки, уч эчки, той, сигир, кучук, мушук – еттиликни ташкил этади. Аждодларимиз уч, етти рақамининг магия кучига ишонганлар. Шу боис ҳам ушбу эртақ ижрочилари эчкилар сонини учтадан камайтиришмаган. Эртақ анъанавий зачин билан бошланади. Эртақчининг айтишича, агар у зачиндан бирор қисми, масалан, қарға қақимчини тушириб қолдирса ёки қисмлар ўрнини алмаштира болалар даров унинг хатосини тўғрилашар экан.

Муҳими шундаки, эртақни ҳар доим аудитория – болаларни ҳисобга олган. Уларнинг кайфиятига қараб, эртақни ё қисқартирган, ё чўзган. Табиийки, ана шу туфайли эртақнинг ҳар бир ижро-

⁷⁰³ Исломова М. Отам ҳақида//Ислон шоир замондошлари хотирасида. (Тўпловчи О.Наҳанов). – Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981. – Б.89.

⁷⁰⁴ Фрэзер Дж. Дж. Золотая ветвь: Исследование магии и религии. 2-е издание. – М.: ИПЛ, 1986. – С. 111.

си актида янги бир варианты юзага келган. Биз келтирган матн анна шундай вариантлардан биридир. Умуман, бу усул фольклор учун қонуний жараёндир. Фольклор асарлари ижрочиси доимо аудиторияни ҳисобга олади.

Эртакнинг барча персонажлари тингловчилар учун реал ҳаётда таниш. Айни пайтда улар эпик образлардир. Воқеалар ҳам эпик замонда кечади. Буни биз эртак зачинидаги эпик баёндае билиб оламиз. Эртакнинг анъанавий зачини ва персонажлар ҳақидаги дастлабки баён унинг экспозициясини бошлаб беради. Чолу кампирнинг ухлаб қолиши тугун бўлса, бўрининг ёвузлиги конфликтни келтириб чиқарган. Воқеалар ривожига чолу кампирнинг ухлаб қолганлиги туфайли жониворларнинг ҳар кечаси биттадан камайиб боришига асосланган. Бу фольклоршуносликдаги структурал - тизимий йўналиш учун жуда типик фактдир. Эртак ечими эса болаларга аввалдан аён. Шундай бўлса-да, болалар эртакни ёд қилиб юборишган бўлса ҳам, қайта-қайта тинглашни талаб қилаверишган. Сабаби эртакчи эртак баёни давомида жониворлар овозига шундай тақлид қилар эканки, болалар ҳар сафар қиқир-қиқир кулишар экан. Мен ҳар қанча илтимос қилмайин, эртакчи опа тортиниб уни аслидай айтиб бермади. Шунингдек, опа мен учун эртак охирида: «Чол кубининг ичида димиқиб, «ҳаппшу»,- деб юборибди», деганида, болалар даров: «Алдаманг момо, чол дўрт қилиб, ўсириб қўяди», – деб даров тузатиш киритишди. Эртакчининг болаларга эртак айтиш вақтидаги ўзига хос бир актёрлиги фактида ҳам фольклор асарлари ижрочилиги учун жуда муҳим жиҳат бор. Гап шундаки, дoston тингловчилари, масалан, «Алпомиш» дostonининг мазмуни, қўшиқларнинг мотивлари, композициясини, асосан билишган, бироқ уни қайта-қайта тинглашдан зерикашмаган. Бу эса фольклор амалиётидаги ижрочилик маҳоратининг аҳамиятини белгилаб беради. Ҳаётда бирор-бир латифа билмаган кишини учратиш қийин. Аммо баъзилар сюжети энг таранг латифани ҳам шундай айтадики, ҳеч ким кулмайди. Баъзилар эса энг оддий гаплар билан ҳам ҳаммани кулдира олади. Бундан фольклор амалиёти учун муҳим бир хулоса чиқади. Яъни фольклор амалиётчиси фольклор асарларини имкон қадар табиий ижрода ёзиб олиши зарур.

Бир неча авлод вакиллариининг севимли асари бўлган «Уч эчки» эртаги ҳажман кичик бўлса ҳам назарий ва амалий поэтика учун типик бир манба бўла олади.

УЧ ЭЧКИ

Бор эканда, йўқ экан, оч эканда тўқ экан. Бўри баковул экан, тулки ясовул экан, чумчуқ чақимчи экан, қарға қақимчи экан. Тошбақа тарозибон экан, қурбақа ундан қарздор экан. Қадим замонда бир чолу кампир бор экан. Уларнинг учта эчкиси, битта олатойи, ола сигири, ола кучуги, ола пишаг(мушук)и бор экан. Чолу кампир ҳар куни кечқурун, қоринлари тўйиб, жониворларига қараб келишиб:

*Уч эчким бор курт-курт қувшайди,
Олатойим жангур-жунгур кишнайди,
Ола сигирим мў-мў мўнграйди,
Ола кучук ҳов-ҳов ҳурийди,
Ола пишак мов-мов мовлайди,
Чолу кампир ҳур-ҳур ухлайди,-*

деб, қўшиқ айтиб, ухлаб қолишар экан. Кунлардан бир куни улар қўшиқ айтмай ухлаб қолишган экан, эчкиларининг биттасини бўри олиб кетиб қолибди. Энди чолу кампир:

*Икки эчким курт-курт қувшайди,
Олатойим жангур-жунгур кишнайди,
Ола сигирим мў-мў мўнграйди,
Ола кучук ҳов-ҳов ҳурийди,
Ола пишак мов-мов мовлайди,
Чолу кампир ҳур-ҳур ухлайди,-*

деб ётиб қолишибди. Индамай ётиб қолишган куни бўри яна битта эчкиларини олиб кетибди:

*Бир эчким бор курт-курт қувшайди,
Олатойим жангур-жунгур кишнайди,
Ола сигирим мў-мў мўнграйди,
Ола кучук ҳов-ҳов ҳурийди,
Ола пишак мов-мов мовлайди,
Чолу кампир ҳур-ҳур ухлайди,-*

деб ётиб қолишибди. Уларнинг эсидан чиқаверибди, бўри тойни ҳам, сигирни ҳам, кучукни ҳам олиб кетибди. Чолу кампир охири:

*Ола пишак мов-мов мовлайди,
Чолу кампир ҳур-ҳур ухлайди, -*

дебди-ю, ётиб қолишибди. Эртаси куни бўри пишакни ҳам олиб кетибди. Кечқурун чолу кампир роса қўрқибди. Кампир инқиллаб –синқиллаб қозоннинг тагига, чол тиқилиб-букилиб кубининг ичига беркиниб олибди. Оқшом бўри келибди. Чол кубини

нинг ичида димиқиб, «ҳаппшу»,- деб юборибди. Бўри қўрқиб қочиб кетибди. Қайта чолу кампирникига келмабди. Улар мурод мақсадига етиб, ҳар куни:

Чолу кампир ҳур-ҳур ухлайди,- деб ухлайверишибди. Ана энди сизлар ҳам ухланглар.

Шомирза ТУРДИМОВ,

*ЎЗР ФА Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институти
етакчи илмий ходими, филология фанлари доктори
(Ўзбекистон)*

“ҚУНДУЗ БИЛАН ЮЛДУЗ” ДОСТОНИДА ПОЙГА ШАРТИ

Аннотация: Мақолада “Қундуз билан Юлдуз” достони сюжетида муҳим ўрин туган пойга шартининг сематикаси хусусда фикрлар баён этилган. Бу пойгада “Гўрўғли” туркумидаги сув отига боғлиқ етти тулпордан тўрттаси, яъни Ғиркўк билан отадаш тўрт тулпар ҳақида маълумотлар таҳлил этилади. Пойга мотивининг дoston қамровидаги янги талқини ёритиб берилади.

Калит сўзлар: дoston, сюжет, мотив, бошлама, хотима, пари, синов, шарт.

Ҳар бир инсоннинг ҳаёт йўли чексиз синовлар ҳалқасида кечади. Шу сабабли ҳам фольклор асаларида синов етакчи мотив сифатида номаён бўлади. Фольклоршуносликнинг сўнги хулосасида халқ дostonлари ва эртакларидаги синов мажмуаси; табу, шарт, шартлашиш кўринишида аниқлаштирилиб, таснифланган.⁷⁰⁵ Хусусан, “Шарт – ўзида синов мазмун-моҳиятини ифода этадиган, майдонда, оммавий саҳнада эълон қилинадиган, бажарилиши зарур бўлган топшириқдир. Шартнинг поэтик жуфти – шартнинг бажарилиши. Шарт қўйилиши билан воқеаларнинг янги оқими бошланади... Шартлар топшириқни бажарувчиларнинг иштирокига кўра оммавий шартлар (оммавий саҳнада эълон қилинадиган) ва йўналтирилган шартлар (бирор шахсга буюриладиган) тарзида намоён бўлади. Эпик асарларда келувчи шарт мотивлари ҳам анъанавий уч белгига эга: бажариладиган шарт, бажарилган шарт эвазига бериладиган мукофот, бажарил-

⁷⁰⁵ Назарова Ш.И. Ўзбек халқ эртакларида синов мотивларининг генезиси ва поэтикаси. Филол. фан. бўйича фалсафа доктори (PhD)... дисс. автореф. – Тошкент, 2017. – 13-бет.

маган шарт сабаб жазо мотивига боғланиш: шарт →мукофот // жазо”, сифатида таърифланган”.⁷⁰⁶

“Гўрўғли” туркумининг Авазхон билан боғлиқ бўлимига тегишли “Қундуз билан Юлдуз” достонида сюжет ўзагини тутиб турувчи мотив, бу – пойга шарти ҳисобланади. Шу сабабли ҳам достонда пойга тасвири батафсил ва кенг баён этилган. Воқеалар ечими айнан пойгада ҳал бўлади. Достондаги пойга оммавий шарт бўлиб, унда тўққиз мамлакатдан ўн минг от иштирок қилади. Пойга шартининг қиммати достон тугуннинг ечимида таянч ўрин тутишида кўринади. Сюжетининг тугунгача бўлган тафсилот бошлама – экспозиция бўлиб, унда Авазхоннинг майхонада давра косасини синдириб гуноҳкор бўлгани, қирқ йигит талабига кўра овга бориши, йўлда Аҳмад Сардорнинг қизидан ҳақорат эшитиб, қирқ йигитдан аразлаб Хунхорга кетиши, у ерда асир олиниб, Гўрўғли уни қутқариши ва Авазнинг Чамбилга қайтмай, Гўрўғлидан “Аҳмад Сардор қизидан зиёда парини олиб келиш учун” рухсат сўраб сафарга чиқиши баён этилган. Тенгсиз пари истаб йўлга чиқилган сафар аввалида Авазхон – Оқработда Юлдуз парига дуч келиши ва Юлдуз пари Аваздан қаттиқ ранжиб: “Олти йилда ўласан, менинг манзилимга тўрт юз тўқсон тоғ, уч юз олтмиш дарёдан ўтиб, беш юз йилда етасан. Умри калта тўрам қолдинг, аллаёр...”⁷⁰⁷, деб каптарга айланиб учиб жўнаши сюжет тугини ҳисобланади. Авазхон тақдирига тушган “Олти йилда ўлиш” тавқи лаънатидан қутулиш ечимини Бектош арабнинг қизи Тўтигулининг: “Хисров подшо от кўтарган қизи Ой Қундузни пойга боши қилиб, уч ойчилик йўлдан пойга қўйганини, даъвогар тўққиз подшолик ичида акаси Шониезнинг Кўққашқа дўнани пойгадан қутулишини, худонинг оти билан дўст бўлиб, уни орага солиб сўраса пойгасини беришини”⁷⁰⁸ айтиб, “Юлдузга борма. Қундузнинг пойгасига бор”, деб тайинлаган хабаридан топади. Аваз йўлда кўсадан ўлжа олган Бойчўнтоқни ошиқ калга бериб, ўзи девона қиёфасида кал билан ўн минг пойгачи сафига қўшилади...

Ҳар қандай пойгада от синалади. Эпосда отнинг синалиши, қаҳрамон мамлакати, салтанати қувватининг синови ҳисобланади. От салтанат, давлат тимсоли. “Гўрўғли” достонларида Ғиркўк

⁷⁰⁶ Келтирилган манба. – 14-бет.

⁷⁰⁷ “Қундуз билан Юлдуз”. Булбул тароналари. 3-том. – Тошкент: Фан, 1972. – 215-бет.

⁷⁰⁸ Ўша асар. – 231-234 бетлар.

Чамбил мамлакатининг, Гўрўғли тузган салтанатнинг тимсоли ҳисобланади. Гўрўғлининг ўсмирлик вақти эранлардан от сўраши ҳам ушбу маъно билан боғлиқ. Шу сабабли ҳам Гўрўғли ОТ сўрайди, ЗОТ сўрамайди. Тарихдан маълумки, ҳеч бир халқнинг тепасида бир авлод, насл узлуксиз келмайди. ЗОТлар алмашади, лекин ОТ давом этади. Бизнинг туркий салтанатларимиз, хусусан, ўзбек давлатчилиги тарихига назар ташласак ҳам сулолалар алмашганини, аммо давлатчилигимиз қайси шаклда бўлмасин, бардавом бўлганлигини кузатишимиз мумкин. “Қундуз билан Юлдуз” достонидаги пойгада ҳам биргина Авазхоннинг ҳаёти эмас, Гўрўғли, Чамбил юртининг шаъни-шавкати, ҳаёти ҳам синовда турган эди.

“Гўрўғли” туркуми дostonларидаги пойгалардан “Қундуз билан Юлдуз” дostonидаги пойга қуйидаги жиҳатлари билан алоҳида ажралиб туради. Биринчидан, дoston сюжетда воқеалар ечимини ҳал этувчи мотив сифатида ўрин тутиши билан. Иккинчидан, бутун туркумга тегишли дostonларнинг ҳар бирида турли шароитда қатнашувчи, шажараси сув отига у ёки бу томонда тегишли, ўзаро “қариндош” саналувчи етти тулпордан тўрттаси ана шу пойгада баробар иштирок қилади. Бу ҳолат фақат “Қундуз билан Юлдуз” дostonдагина рўй беради. Яъни тўққиз подшоликнинг тўрттасида сув оти туёғидан тарқаган тулпор Ой Қундузга давогар бўлиб майдонга тушади. Учинчидан, Аваз учун бу пойга ҳаёт-мамот масаласи ҳам эди. Унинг “олти йиллик қолган умрининг” узайиши ҳам ушбу пойга тақдирига бевосита, у орқали Гўрўғли ва Чамбил салтанатига билвосита боғлиқ. Тўртинчидан, пойгада ғолиб чиққан тулпор шу подшолик – салтанат қудратини намоиш этарди.

“Гўрўғли” туркуми дostonларида иштирок этувчи етти тулпор қуйидагилар: **1-om.** Сув оти. Барча тулпорларнинг дунёга келишида, шажаранинг аввалида ушбу сув тулпори туради. **2-om.** Райҳон арабнинг тулпори (Ой Қундуз пойгасида чопаетган тўрттала тулпор ҳам бу тулпор туёғи). Райҳон тулпори ҳам бевосита сув отидан тўраган, аммо тулпорни туққан биянинг шажараси аниқ эмас. **3-om.** Равшан кўзининг хуни эвазига олган Ҳолвочининг оти. Шажараси сув отига туташ, аммо туққан бия шажараси айтилмаган. **4-om.** Чин Шаҳзодаси Эрназарнинг тулпори. Райҳон пошшо тулпоридан тўраган. Ғиркўкдан ёши улў отадош тулпор, аммо уни туққан бия ҳақида айтарли маълумот йўқ. **5-om.** Чўлтоқ тулпор. Ғиркўк билан отадош тулпор. Ёши Ғиркўкдан кичик, уни

туққан бия ҳақида ҳам ҳеч бир маълумот йўқ. **6-ом.** Бектош арабнинг ўғли Шониёзнинг Кўкқашқа дўнани. Ғиркўк билан отадош, Райҳон араб отдан тўраган кенжа тулпор. Бу ўринда ҳам туққан бия ҳақида ҳеч бир гап айтилмайди. **7-ом.** Барча тулпорлар шажарасида турган сув отига ва Райҳон пошшо тулпорига бевосита боғланувчи, урчиган айғири ва туққан бияси ҳам тулпор бўлган, тоза қонли Ғиркўк. Демак, барча етти тулпор ичида Ғиркўкнинг афзаллиги, назаркарда Ғир эканлиги ана шу мукаммал шажараси орқали ҳам маълум бўлади. Ғиркўк барча даврлар учун мезон бўлган эпик от образи ҳисобланади.

“Қундуз билан Юлдуз” достонида пойга тасвири бутун драматизми билан тингловчини сеҳрлаб, воқеалар тизимида қалқитиб олиб юради. Олатоғдан ўн минг иштирокчи хатдан ўтиб пойгани бошлади. Девона сувратида хатдан ўтган Аваз олти кун ухлаб қолди. Еттинчи кун уйғониб, емсиз, сувсиз қолган отини уриб йўлга тушди. Беш кун деганда пойгачилар изидан етди. Уч кеча-қундузда олтови кам тўққиз минг тулпорни санаб ўтди. Яна тўрт отни изидан етиб олдида, уч тулпор қолганини билди. Бу уч тулпор Ғиркўк билан отадош отлар эди. Достонда бу уч тулпор билан Ғиркўкнинг йўл талашиб чопганлари мароқ билан куйланган. Ғиркўк Чин-Мочин шахзодаси Эрназархон минган Қора тулпордан ўтмай суст тортади. Авазхон Ғиркўкка ҳезлаб, ғазаб қилганида, тулпор: “Эй Авазхон, мен югрукман; югрук бўлсам ҳам, унинг ёши катта, йили улуғ. Агар илдамлик қилиб ўтиб кетсам, манманлик бўлади; унинг ёши катта, албатта, мен ҳурмат қиламан. Сен худони ўртага солиб “дўст бўлдим” деб тилагин, бермаса, ундан кейин ўтайин, – деди”.⁷⁰⁹ Эрназархоннинг рози бўлмай: “ёмон от, ёби”, деган сўзи Ғиркўкка оғир ботиб, қорасини кўрсатмай ўтиб кетади. Авазнинг ошнаси Жанжалкал:

*Ҳайф сенга Чамбилбелнинг жаллоди,
Зое бўлди эсиз, отнинг меҳнати,
Ё кўрасан ё кўрмайсан, жон дўстим,
Мендан бурун кетди арабнинг оти...⁷¹⁰*

деб, Бойчўнтоқнинг жиловини тортиб, дўстини ўтказиб юборади.

Ғирот икки кун деганда Кўкдўнага қувиб етди. Бахши икки тулпорнинг йўл талашиб боришини мароқ билан таърифлайди:

*Икки тулпор йўл талашиб боради,
Талаши ҳаддидан ошиб боради,*

⁷⁰⁹ Ўша асар. – 276–277-бетлар.

⁷¹⁰ Ўша асар. – 285-бет.

*Икки жаллод иккови ҳам от чопар,
Ўтиролмаи ақли шошиб боради.*

*Икки от дарёдай тошиб боради,
Эр Хизр чўлига тушиб боради,
Иккови ҳам ўтиролмаи отида
Ҳозир бўлиб маҳкамлашиб боради.*

*Монанди бўлгандай бўлди қиёмат,
Йўл талашиб бораётир икки от.
Икки отнинг талашини кўрганда,
Одам бўлса, дер эди офарин бод.*

*Қиёмат бўлгандай бўлди бу дашга,
Зилзилалар тушди тоғ билан тошга.
Икки отнинг талашини кўрганда
Одам бўлса, офарин дер бу ишга.*

*Чопганда тўзонглаб чўлларнинг даши,
Томошани кўрмакка йўқ бир киши,
Сувсиз чўлда бораётир икки от,
Баб-баробар бўлган икки отнинг боши.*

*Қулоқ солинг турли-туман намога
(Ўлим ҳақ буйруғи шоҳу гадога),
Баб-баробар бўлган икки отнинг боши,
Ўн газ-ўн газ кўтарилар ҳавога⁷¹¹.*

Шониезнинг тулпори ёш, кучга тўлган эди. Боқилиб, совитилган эди. Фирқўк узоқ йўл тортиб келган, олти кун сувсиз, оч қолиб кетган, не машаққатлар билан Шониезнинг дўнанига етган эди. Имкон йўқлигини биларди. Шу сабаб суст, чопиши оғир бўлганида зуғум этаётган Авазхонга айтди: “Эй золим, мени мунча урасан, урганинг билан энди арабнинг отига етолмайман, энди мурса даркор”⁷¹². Авазхон Тўтигулнинг сўзини ёдлаб, Шониез-ни орқасидан чақириб: “Синглингни ўртага солиб дўст бўлдим, Бир сафарга шу пойгангни тилайман”⁷¹³, деди. Шониез мард эди. “Чамбилнинг улуғ хонини, остингдаги назарингнинг хотири,

711 Ўша асар. – 288-бет.

712 Ўша асар. – 289-бет.

713 Ўша асар. – 291-бет.

дўстим, пойга сеники, йигитгаҳар ердан хотин топилар”⁷¹⁴, деб Авазхонни олдинга ўтказди.

Пойга боши бўлган жойнинг Олатоғ номи, пойгада қатнашган отларнинг сони, пойгада сараланиб қолган Ғиркўк билан отадош тулпорларнинг бир-бирга муносабати, Назаркарда Ғиркўкнинг Аваз билан одамдай тиллашиб, сирлашганининг заргарона та-свирлари бахши шоирларнинг анъана кўламида нақадар улкан бадийи кашфиётларга эришганига гувоҳлик беради. Достоннинг ҳар бир сўзи, сатри, кўшиғи ва образлари тингловчи, ўқувчига, тадқиқотчига олам-олам таассуротлар, фикрлар беради. Аваз Шониёздан пойгани олиб, Ой Қундуз васлига етишади. Ой Қундузга Юлдуз парининг қарғишини айтиб, Қундузнинг тадбири билан Ой Қундуз кийимида Юлдуз паридан бўса олиб, қарғиш кучини синдириб, ҳар икки парига баробар эга чиқиб, Чамбилга қайтади. Ушбу тафсилотларнинг барчасининг ўзагида пойга шарти туради. Айни синов тасвири тадқиқотчиларга ҳали жуда кўплаб муаммолар ечимини топишга манба бўлиб хизмат қилиши шубҳасиз.

Мунис ЖЎРАЕВА,

*Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (Ph D), ЎЗР ФА
Ўзбек тили, адабиёти ва фольклор институти
катта илмий ходими
(Ўзбекистон)*

ЎЗБЕК ХАЛҚ ТОПИШМОҚЛАРИДА ПЕЙЗАЖ

Аннотация: Ушбу мақолада пейзажнинг ўзбек халқ топишмоқларида қўлланилиши хусусида фикр юритилган. Топишмоқларда пейзаж бадийи-эстетик вазифани бажарганлиги ёритилган.

Таянч сўзлар: топишмоқ, манзара, поэтика, ўхшатиш, табиат, қиёслаш, предмет.

Аннотация: В данной статье рассуждение об использовании пейзажа в узбекских народных загадках. Подчеркивается тот факт, что пейзаж выполняет художественно-эстетическую функцию.

Ключевые слова: загадка, пейзаж, поэтика, уподобление, природа, сравнение, предмет.

Бадийликнинг муҳим бир бўлаги бўлмиш пейзаж халқ оғзаки ижодининг бошқа жанрлари қатори топишмоқларда ҳам

⁷¹⁴ Ўша асар. – 292-бет.

кенг қўлланилган. Бироқ топишмоқда пейзажнинг бошқа жанрлардан фарқли томонлари мавжуд. Ундаги пейзажни нафақат ҳис қилиш, шу билан биргаликда кишига муҳим асосий вазифа – топишмоқда акс этган манзара билан боғлиқ унинг жавобини топиш кераклиги юклатилади. Бунинг учун топишмоқ табиати-ни яхши билиш лозим.

Топишмоқларда табиат, жой манзаралари атиги бир неча сўзлар билан ифодаланса-да, кўз олдимизга бутун бир макон, манзара гавдаланади:

Узоқ тоғда ўт ёнар.⁷¹⁵(Қуёш)

Жавоби қуёш бўлган бу топишмоқнинг ҳар иккала-савол ва жавоб қисмининг ўзида алоҳида манзара тасвири кўз олдимизга келади. Баланд-баланд тоғлар, уфқ, қуёшнинг қизариб ботиши арафасидаги ажиб макон ва замон тасвири.

Топишмоқларда пейзаж яратилиши хусусиятлари турлича. Баъзи бир топишмоқларнинг савол қисмида табиат манзараси акс этган. Жавоб қисмида эса ўша тасвирланган тасвирнинг давомийлиги мавжуд эмас. Яъни жавоби пейзажга дахлсиз оддий предмет. Масалан:

Думалоқ челга майда тол экдим.⁷¹⁶ (Соч)

Топишмоқдаги манзарани хаёлда жонлантирамиз. Айлана экин майдони, ундаги меҳнат жараёни, навниҳол тол новдаларининг кўринишини бўлагини кўрмаймиз. Куйидаги топишмоқда ҳам шу ҳолатни кузатиш мумкин.

Атрофи чакалакзор,

Ўртаси ёруғ юлдуз.⁷¹⁷(Кўз билан киприклар)

Юқоридаги топишмоқда ҳам савол қисмидаги пейзаж жавобида давомийлиги кузатилмайди. Топишмоқнинг асоси бўлмиш қиёслаш орқали маълум бир предметнинг кўриниши айти шундай манзарага ўхшатиш.

Баъзи бир топишмоқларда эса келтирилган табиат тасвири жавоб қисми билан муштарак:

Ариқ бўйида тўшак.⁷¹⁸ (Майса)

Топишмоқда қисқагина келтирилган тасвир унинг жавобини топиш учун тасаввурда кенг маъно касб этадиган пейзажни ҳо-

⁷¹⁵ Топишмоқлар. Ўзбек халқ ижоди. Кўп томлик. Нашрга тайёрловчи: Ҳусайнова З. Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981; 7-б.

⁷¹⁶ Ўша манба, 30-б.

⁷¹⁷ Ўша манба, 32-б.

⁷¹⁸ Ўша манба, 95-б.

сил қилади. Ўхшатилаётган предмет тўшак. Тўшак майин ва юмшоқ бўлади. Шу билан биргаликда унинг уст қисмидаги толалар узун эмас, калтароқ. Энди предмет жойлашган ўринга келсак. Тўшак ариқ бўйида тўшалган. Жумбоқни ечиш учун манзаранинг нозик нуқталари, яширин ички белгиларини англаш ва топиш лозим бўлади. Майса баҳорда кўкаради. Демак очиқ билдирилмаган бўлса-да, топишмоқда баҳор фасли тасвирланган. Баҳор фаслида ариқлар бўйида узун-узун етилган ўт-ўланлар эмас, балки майсалар униб чиқади. Кўринадики, топишмоқ жавобини топиш жараёнида ундаги пейзаж, манзара чизгилари бир-бир кўз олдимизда намоён бўла бошлайди. Шу билан биргаликда, топишмоқнинг ҳар иккала- савол ва жавоб қисми мазмунан бир-бирини тўлдириб, уйғунлашади. Натижада, яхлит баҳорий манзара тасаввурда жонланади. Қуйидаги топишмоқларда шундай ҳолат акс этган:

Эксанг, битар,

Иси ҳамма ёқни тутар.⁷¹⁹ (Райҳон)(95-б)

Дарё,

Ўртасида бўйро.⁷²⁰ (Қамиш)

Дарахт ҳақидаги қуйидаги топишмоқда ҳам йилнинг тўрт фасли қиёфасини акс эттирган пейзажни кўриш мумкин:

Ёзда кийинади,

Қишда ечинади.⁷²¹

Топишмоқ табиатнинг бир бўлаги дарахт ҳақида. Бироқ ундаги ҳаракатни билдирган сўзлар орқали фасллар алмашинувидаги ҳолат кўз олдимизда гавдаланади. Баҳор келиб дарахтлар гуллаши, иссиқ ёзда барглари кенг қулоч ёзиши, кунлар совиб куз кела бошлаши билан дарахт барглари бирин-кетин тўкилиши, қишнинг аёзли кунларида дарахт шохларининг ҳеч қандай баргсиз қолиши манзаралари бир-бир хаёлда жонланади.

Кўринадики, халқ оғзаки ижодининг энг ихчам жанрларидан бири топишмоқларда ҳам пейзажни кўриш мумкин. Фақат пейзажни ҳис қилиш учун топқирлик, зукколик, зийраклик назари билан боқиш лозим. Зеро, ана шу хусусиятларсиз топишмоқдаги манзарани тўлиқ тасаввур қилиб бўлмайди.

⁷¹⁹ Топишмоқлар. Ўзбек халқ ижоди. Қўп томлик. Нашрга тайёрловчи: Хусаинова З. Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981; 95-б.

⁷²⁰ Ўша манба, 95-б

⁷²¹ Ўша манба, 82-б

Zamiraxon XALMATJANOVA,*Erkin tadqiqodchi.*

(O'zbekiston)

Muhayyo AKBAROVA,*Namangan shahar 2-DIMI o'qituvchisi.*

(O'zbekiston)

“QISASI RABG‘UZIY” ASARIDA QO‘LLANGAN MAQOLLAR VA HIKMATLAR HAQIDA MULOHAZALAR

Annotatsiya. Maqollar xalqning nafaqat madaniy, balki uning ko'p asrlik milliy boyligi hamdir. Har bir maqol xalq madaniyatining yukasalishida, fikrni qisqa va sodda, ayni choqda falsafiy tushuntirishda, tushunishda borliq va nutq jarayonida katta o'rin egallaydi. Shu bilan birga maqollar o'zining tarixiy ildiziga ega. Xalq tilida Islom dini va madaniyatining kirib kelishi bilan bog'liq juda ko'lab maqollar mavjud. Ularning barchasi xalqimizning qon-qoniga singib ketgan ma'naviy ozuqadir, desak hech mubolag'a bo'lmaydi. Ularni qunt bilan o'rganish, kelajak avlodning sog'lom fiklashiga ko'makdosh bo'ladi. Xalqimizda "Birni ko'rib fikr qil, mingni ko'rib zikr qil", degan ajoyib maqol bor. Maqolning kelib chiqishida esa, tabiiyki, vaqt chig'irig'idan o'tgan tajriba, hayotiy saboq bor. Maqolada "Qisasi Rabg'uziy" asaridagi kundalik hayotimizda beixtiyor til uchidan uchdan maqol va hikamatli so'zlarning ildizi haqida fikr bildirilgan. Zero, tarixini, o'tmishini qadrlaydigan xalq o'zligini ham unutmaydi.

Kalit so'zlar: maqol, milliy va madaniy boylik, folklor, Islom madaniyati va axloq

Annotation. Proverbs are not only a cultural asset of a nation, but also a centuries-old national treasure. Each proverb plays an important role in the rise of folk culture, in the process of being and speaking in a short and simple, but at the same time philosophical, understanding of thought. However, proverbs have their historical roots. There are many articles in the vernacular about the penetration of Islam and culture. It is no exaggeration to say that all of them are spiritual nourishment in the blood of our people. Studying them diligently will help the next generation to think logically. There is a saying among our people, "Think of one, think of a thousand." And the origin of the proverb, of course, is a time-tested experience, a life lesson. The article discusses the roots of three-quarters of proverbs and wise sayings in our daily lives in Kisasi Rabguzi. After all, a nation that values its history and past will never forget itself

Keywords: proverbs, national and cultural wealth, folklore, Islamic culture and ethics

Maqollar – asrlar davomida sayqallangan va hayotiy tajribalar gozonida yetilgan tayyor ma'naviy ozuqadir. Aristotel bu haqda "Barcha kishining kuchi ovqatdandir, aqlning kuchi esa hikmatdandir" deganda haqli edi. Maqollar tashigan ma'no keng bo'lishi bilan bir qatorda juda qisqa va lo'nda.

Maqollar yozma va og'zaki nutqda mustahkam o'ringa ega bo'lgan turg'un hikmatli so'zlardir. "Hikmat so'zining lug'aviy ma'nosi –

o'ta donolik, aql-zakovat bilan oqilona aytilgan, "mixlab qo'yilgan" o'zgartirib bo'lmaydigan chuqur ma'noli gap, demakdir. Xalq ijodiyotining o'ziga xos bo'lgan bu janri og'zaki nutqda ham, yozma adabiyotda ham turli atamalar bilan nomlanadi: maqol, matal, naql, masal, zarbulmasal, hikmatli ibora, ta'bir, aforizm, otalar so'zi, otabobolardan qolgan so'z, abushqa so'zi, mashoyixlar so'zi, donolar so'zi, donishmandlar so'zi, hikmatlar so'zi, oqinlar so'zi, qadimgilar so'zi, ilgari o'tgan yaxshilar so'zi va h.k. Bular orasida maqol (ya'ni aytilgan, aytib qoldirilgan so'z) atamasi eng ko'p va ommaviy ravishda qo'llaniladi⁷²².

Maqollar, prof. T. Mirzayevning fikriga ko'ra, O'zi va O'zligi to'la namoyon bo'lgan folklor janri bo'lib, o'zida hayot, tabiat, inson, oila, jamiyatga bo'lgan munosabatlarni, shu bilan birga ijtimoiy-siyosiy, ma-naviy-ma'rifiy, axloqiy-estetik, falsafiy qarashlarni aks ettiradi⁷²³.

Ular anglatgan ma'nolar xilma xil va juda boydir. O. Madayev maqollarning xalq hayoti haqidagiahamiyati haqida to'xtalar ekan, ularda inson maishiy hayotidagi hamma lavhalarga mos hikmatli fikrlar bayon etilganini ta'kidlaydi.⁷²⁴

O'z davrida German Vamberi maqollar haqida to'xtalib, ularni "... Sharq qadimdan she'riyat tuyg'ulari o'lkasi bo'lib kelgan... O'rta Osiyoda hamma-hamma poetik ijodiyotga bir xilda qiziqadi... Maqollarni yozma tilda ham, jonli tilda ham uchratish, yurt kazolarining saroyida ham, ko'chmanchining o'tovida ham eshitish mumkin... Sahro o'g'loni bunday "otalar so'zi"ni hamma vaqt yuziga jiddiy tus kiritgan holda tinglaydi. Maqol ma'nosiga zid bo'lgan hech qanday oqilona gap, hech qanday mutaassiblik hech narsaga ajdodlar va ular qoldirgan hikmatlarning donolik bilan aytilganiga, noto'g'i aytilmaganiga astoydil, qattiq ishonchidan boshqa hech bir narsada bunchalik kuchli tarzda namoyon bo'lmaydi"⁷²⁵, deb ta'kidlagan edi.

Barcha turkiy xalqlar uchun bir xil qiymatga ega bo'lgan "Denonu lug'otit turk" asarida turkiy xalqlar hayotida hozirgacha ham amalda bo'lgan yuzlab maqol namunalari uchratish mumkin.

Mahmud Koshg'ariy Devonni tartiblashda "Men bu kitobni maxsus alifbe tartibida hikmatli so'zlar, sa'jlar, maqollar, rajaz va nasr deb

⁷²² Shomaqsudov, Sh., Shorahmedov, Sh., Hikmatnoma. O'zbek maqollarining izohli lugat'i. Toshkent, 1990, 7-b.

⁷²³ Mirzayev. T. O'zbek xalq maqollari. Toshkent. "Sharq", 2005, 1-b.

⁷²⁴ Madayev, O., Sobitova, T. Xalq poetik ijodi. "Sharq", 2010

⁷²⁵ Vamberi, G.Ocherki Sredney Azii. M., 1868.

ataladigan adabiy parchalar bilan bezadim”, deb ta’kidlaydi⁷²⁶ va soʻzlar anglatgan ma’nolar bilan parallel ravishda maqollardan ham iqtibos keltirib o’tadi. Devonda 400 dan ortiq maqollaning keltirilishi esa oʻz navbatida maqollarning turkiy xalqlar hayotida katta ahamiyatga egliligini ko’rsatadi.

Deyarli barcha mualliflar asar badiiyatini oshirish va oʻziga xos badiiy uslub yaratishda maqol va hikmatli soʻzlarga murojaat qiladilar, zero, ularning zamon va makon tanlamasligi hammaga ayon. Chunonchi, oʻz davrining yetuk soʻz san’atkorlari Yusuf Xos Hojib, Ahmad Yassaviy, Rabgʻuziy, Lutfiy, Alisher Navoiy, Bobur kabi zabardast adiblar ham ulardan unumli foydalanganlar. Ularning asarlarida aynan yoki oʻxshash maqollar keltirilganiga sanoqsiz misollar keltirish mumkin.

XII asrda yaratilgan eng yirik adabiy yodgorliklardan biri “Qisasi Rabgʻuziy”da ham hikmatli soʻzlar talaygina, ularning aksariyati asarda bayon etilgan qissalarning badiiyligini oshirishda, shuningdek, asarning qiziqarli boʻlishiga, «bir nafasda” oʻqilishiga xizmat qilgan.

“Qisasi Rabgʻuziy” asari qiziqarli til faktlariga juda boy asardir. Undagi turli qissa va hikoyalar bayonida hozirgi kunda maqol darajasiga koʻtarilib, nutqda turgʻun qatlamga ega boʻlgan soʻz birikmalari yoki hikmatlar talaygina. Masalan, “Devonu lugʻotit turk”da “Irsak erga tegmas, evak evga tegmas” shoshma shosharlik haqida maqol keltirilgan boʻlib, shoshqaloqlik bilan qilingan ishda hayr yoʻq degan ma’noni bildiradi⁷²⁷. Muallif bu haqida: bu maqol,

ان لا راطع ولا ظمئرا انقى⁷²⁸

deyilgan hadisga oʻxshaydi, bu maqol shoshilmaslikka undab aytiladi, deb izohlaydi. Ayni ma’nodagi hikmatni Rabgʻuziy asarning “Val-qavlu fis-samavati val-arzi” boʻlimida: “Qola Rasulul-lohi (S): al-ajalatu min ash-shayton va atta’ani min ar-Rohman” –

قال النبي عليه السلام العجلة من الشيطان و التانى من الرحمن⁷²⁹

yan’i Rasululloh dedi: “Shoshilish shaytonning ishi va shoshilmaslik Rahmonning ishidur” shaklida keltiradi⁷³⁰.

Oʻzbek xalqida: “Kafil boʻlma, kafansiz ketasan”⁷³¹, maqoli bor.

⁷²⁶ Koshgʻariy, Devonu lugʻotit turk. OʻzFA. I kitob. 1958, 44-45 b

⁷²⁷ Koshgʻariy. “Devonu lugʻatit turk”, OʻzFA, I kitob. 1958, 129 -bet

⁷²⁸ Oʻsha asar. 129-bet

⁷²⁹ Ata, Aysu. Nasirud-din bin Burhaud-din Rabguzi, Kisasül- Enbiya. Giriş-Metin-Tıpkıbasım. Ankara.,1997, s. 6

⁷³⁰ “Qisasi Rabgʻuziy”. Toshkent. “Yozuvchi” nashriyoti, 1990, 12-bet

⁷³¹ Shomaqsudov, Sh., Shorahmedov, Sh., Hikmatnoma. Oʻzbek xalq maqollarining izohli lugʻati., T., 1990, 205- bet

“Qisasi Rabg‘uziy”ning Nuh alayhisalom haqidagi qissasida aynan shu maqolning kelib chiqishiga ishorat qilingan. Unga ko‘ra qarg‘aga kafillikka qoldirilgan erkak tovuq – xo‘rozning ucholmay, odamlarning oldida qolishi dalillangan⁷³².

Ilm olish yoki olimlar haqidagi hikmatli so‘zlarning ham tarxii ildizlari haqida ham asarda dalillar keltirilgan. Masalan, “Qissai Odam safiy alayhis-salom” qissasida farishtalarga qarata Izi azza va jalla: “Ey farishtalar, sizlarga aytmadimmi man bilganni sizlar bilmazsiz” deb. Alam aqul lakum inni a‘lamu ma la ta‘lamuna.

انى اعلم مالا تعلمون ۷۳۳

Emdi sizga ma‘lum bo‘ldikim, Odam olim turur, siz obidsiz. Mening hazratimda ming obiddin bir olim fozilroq turur. Qayda obid ersa olimga xizmat qilmoq kerak. U maxdum bo‘lsin, sizlar sojid bo‘lung, Odamga sajda qiling!⁷³⁴, deb xitob qilgani keltiriladi. Bu so‘zlar esa hozirda nutqda faol bo‘lgan “Bir kunlik ibodatdan bir soatlik ilm afzal” maqoli bilan uyg‘undir.

Xalqimizda “Bo‘zchi belboqqa yolchimas” maqoli bor. Maqol mazmunan bo‘zchilik qiluvchi kishining, umuman olganda esa, biror kasb egasining o‘z mahsulotidan o‘zining bahramand bo‘la olmaslik ma‘nosini anglatadi. Ammo uning tarixiy ildizi yana tahlil qilinayotgan asar qissalariga borib taqaladi. Asarning “Qissai Shis alayhis-salom” qismida buning dalilini kuzatishimiz mumkin. “Izi azza va jalla Odaming‘a ming hirfa o‘rgatmish erdi. Shisg‘a bo‘zchilikni o‘rgatu berdi, qamug‘ hiralarda ungay teb. “Ev ichinda ko‘lkada o‘lturub ishlagil”, tedi. O‘ngin qarindoshlari aydilar: “Shis evda o‘lturub ish ishlar. Biz yema bo‘zchilik o‘granaling”, tedilar. Odam ani eshitib duo qildi. Aydi: “Ilohiy, bo‘zchilikni bular ko‘nglinga dushman qilu bergil”, teb. Mavlo azza va jalla qamug‘nung ko‘nlinga dushman qildi. Yana aymishlar: bo‘zchilik barokoti bo‘lmas. Aning uchun bo‘zchilar Zamzam quzug‘inga bavl qildilar. Yana aymishlar: amallari yumg‘un uchun barakotsiz turur⁷³⁵. Asarning shu qissasida bo‘zchilik bilan bog‘liq ko‘pgina ma‘lumotlar sanab o‘tilgan. Ulardan biri Rasul alayhis-salom bilan bog‘lansa, yana biri Mar‘yam ona raziyallohu anhonig duosi bilan bog‘lanadi. Ayni qissada rasulillohning bo‘zchilik bilan bog‘liq bo‘lgan shu so‘zlarini keltirish ham maqol ma‘nosi masalasiga yanada oydinlik kiritadi: “Xabarda kelmish: Rasul alayhis-salom yorliqadi: Ni‘ma al-amalu al gazlu linasa’I ummati

⁷³² “Qisasi Rabg‘uziy”. Toshkent. “Yozuvchi” nashriyoti, 1990, 39-46 betlar

⁷³³ Ata, Aysu. Nasirud-din bin Burhaud-din Rabguzi, Kisasul- Enbiya. Giriş-Metin-Tıpkıbasım. Ankara.,1997, s. 13

⁷³⁴ “Qisasi Rabg‘uziy”. Toshkent. “Yozuvchi” nashriyoti, 1990, 20-bet

⁷³⁵ O‘sha asar, 33- bet

va ni'ma al-amalu al-xiyatatu lirijali ummati lab la al-kizbu fihim –

نعم العمل الغزل النساء و امتى اعمل الخياط للرجان امتى لو لا الكذب فهم^{٧٣٦}

(mazmuni: Qanday yaxshi hunar to'quvchilik xotin-qiz ummatlarimga, va qanday yaxshi hunar tikuvchilik er ummatlarimga, agar ularda yolg'ochilik bo'lmasa edi). Asarni sinchiklab o'rganish asnosida bo'zchilik bilan bog'liq bir qancha qiziqarli ma'lumotlar borligini ko'rish mumkin. Ulardan yana biri: Umar Xattob (r.a) dan rivoyat qilinadi. Unga ko'ra u kishi o'tirgan masjidda bir qaba soqolli () kishi ham o'tirgandi. Umar (r.a) unga qayerdan kelding, kasbi-koring nima? Mazmunida savollar beradi. U kishi "Iroqdin keldim", "Hobikman", deb javob qaytaradi. "Umar raziyallohu anhu qo'ldoshlariga yuz evurdi, aydi: "Rasul alayhissalomdin eshitmadinmu, qachon bo'zchi o'ltursa qoching teb". Qamug'lari qaba soqoldin qochdilar"⁷³⁷. Lekin shuni ta'kidlash joizki, bo'zchilikka bu hukm ham asarning o'zida qat'iy hukm chiqarilmagan. Buni bo'zchi va shayx Shaqiq suhbatidan ham bilib olish mumkin⁷³⁸. Hozirgi kunda bir necha yuz yillar davomida xalq tilida mavjud bo'lgan ba'zi maqollaru matallarning mazmun-mohiyati o'zgargan, albatta. Hozirda bu maqol zamirida tikuvchilik kabi el xizmatida bo'lgan kasb egalarining talabgorlar hojatini chiqarish asnosida o'zlariga vaqt ajrata olmasliklari mazmuni yuzaga kelgan.

Asarning "Qissai Idris alayhis-salom bu turur" qismida Uzzo va Uzayo hikoyasida xamr (ichkilik) ichish va uning oqibatlar haqida to'xtalib o'tilgan⁷³⁹. Unda ichkilik ichish oqibatida maqomidan ayrilgan eng obid farishtalar qismati bitilgan. Hozirgi kunda ichkilik bilan bog'liq "Araq ichgan mast bo'lur, Nodon kabi past bo'lur", "Aroqqa salom bersang, aqling bilan xayrlash"; "Mast kishiga gulzor bilan sho'razor barobar", "Aroq ichgan o'ziga kafan bichar" kabi nisbatan keyin hosil bo'lgan maqollar⁷⁴⁰ning aslida tarixiy ildizlari ham qadimgi nodir kitoblarimizga, ularda bayon etilgan qissalar va eslatmalarga borib taqaladi.

Asarning bevosita Islomni qabul qilayotgan xalqlar davrida ehtiyoj sifatida yaratilganini hisobga oladigan bo'lsak, undagi deyarli barcha maqollaru matallar, hikmatli so'zlarning zamirida ularning

⁷³⁶ Ata, Aysu. Nasirud-din bin Burhaud-din Rabguzi, Kisasul- Enbiya. Giriş-Metin-Tıpkıbasım. Ankara., 1997, s. 26

⁷³⁷ "Qisasi Rabg'uziy", Toshkent, Yozuvchi., 34- bet

⁷³⁸ O'sha asar, 33-34-betlar

⁷³⁹ O'sha asar, 35-39-betlar

⁷⁴⁰ Shomaqsudov, Sh., Shorahmedov, Sh., Hikmatnoma. O'zbek xalq maqollarining izohli lug'ati., T., 1990, 19-bet

bir tomondan, Islom madaniyati bilan bog'liq tushunchalarning mavjudligini ko'rish mumkin bo'lsa, ikkinchi tomondan esa, xalq turmush tarzi bilan ham bog'liq boshqa jihatlarini ham kuzatish imkonini mavjud.

Umuman olganda, o'tmish yodgorliklari bitmas-tuganmas xazinadir. Ularda boy ma'naviy meros saqlangan. Bu haqda shoir Erkin Vohidovdan bir iqtibos o'rinnidir: "O'z qadrini bilgan so'z qadrini biladi. Inshoolloh, bu ham bir maqol bo'lsa. Biz yo'qotgan qadrini qayta topayotgan xalqmiz. Masjidlarimiz, muqaddas kitoblarimiz, unutilgan bayramlarimiz, udumlarimiz, odatlarimiz, qaytib kelayotgan bir zamonda, o'z ona tilimiz, tariximiz, madaniyatimiz munosib orinni topayotgan bir davrda o'zbekman degan har bir inson o'z kechmishini va hozirini mukammal bilmog'i, o'z ona tilisining zargari bo'lmog'i lozim. Maqol esa so'z ko'rkigina emas, ilmning ham, umrning ham ko'rkidir"⁷⁴¹. Nazarimizda, boy ma'naviy boyliklarimiz ildizi bo'lgan ajoyib "Qisasi Rabg'uziy" asari ajdodlardan qolgan eng sara adabiy merosdir. Unda keltirilgan qissalarda esa o'sha davr va hozirgi kun uchun muhim bo'lgan katta adabiy ganjina mavjud. Ularni esa to'laqonli tahlil etib, kitobxonlarga taqdim etish shart bo'lgan vazifadir.

Феруза АБДУРАХМОНОВА,

*ЎзР ФА Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институти
таянч докторанти
(Ўзбекистон)*

ФОЛЬКЛОРДА “ЁР-ЁР” ҚЎШИҚЛАРИНИНГ ЎРГАНИЛИШИ

Аннотация: Мақолада XX асрнинг 20-йилларидан бошлаб, фольклоршунос, санъатшунос ва мусиқашунос олимларимизнинг халқ оғзаки ижоди намуналарининг бошқа жанрлари қатори “Ёр-ёр”ларни ёзиб олиш, тўплаш ва архивлаштиришдек заҳматли ишдаги меҳнатлари, олиб борган тадқиқотларининг мазмун моҳияти, маросим қўшиқларининг ўрганилиши ҳамда “Ёр-ёр”лар ҳақидаги илк ёзма маълумотлар хусусида сўз боради.

Калит сўзлар: Маросим, анъана, тўй, никоҳ, қўшиқ, ўлан, ёр-ёр, мотам ёр-ёри.

⁷⁴¹ O'sha asar, 5- bet

Маросим фольклорининг эмоционалликни туғдирувчи, энг таъсирчан ва маросимнинг асосий узви бўлган қўшиқларни ўрганадиган эканмиз, улар ўзбек халқининг ўлмас анъаналаридан таркиб топган ноёб дурдоналари эканлигини англаймиз.

Ўзбек никоҳ тўйи маросими фольклорининг анъанавий жанри бўлмиш “Ёр-ёр” қўшиқларига бағишланган чуқур изланиш ва тадқиқотлар қилинмаган бўлса-да, олимларимизнинг бу борадаги илмий мақолалари ва маросим фольклорига бағишланган тадқиқотларидаги илмий назарий фикр-мулоҳазалари ва қарашлари мавжуд.

“Ёр-ёр” тўғрисидаги илк маълумот улуғ шоир Алишер Навоий қаламига мансубдир. Шоир XV аср ўзбек маросим фольклорида “чинга” деб аталган қўшиқ тури мавжудлиги хусусида куйидаги қимматли маълумотни баён қилган: “яна “чинга” дурким, турк улуси зуфог ва қиз кўчурур тўйларида ани айтурлар, ул суруде-дур бағоят муассир ва икки навъдур. Бир навъи ҳеч вазн била рост келмас ва бир навъида бир байт айтилурум, мунсариҳи матвийи мавқуф баҳридур ва “Ёр-ёр” лафзини радиф ўрнига мазкур қилурлар”⁷⁴², андоқким, байт:

Қайси чамандин эсиб келди сабо, ёр-ёр,

Ким, даминдин тушти ўтжоним аро, ёр-ёр?”

Шоир “чанги”нинг “ҳеч вазн била рост келмайдиган навъи” деганда никоҳ тўйи маросимида ижро этиладиган “Ёр-ёр”ни назарда тутган бўлиб, “Садди Искандарий” достонида тўй лавҳасини шундай тасвирлайди:

Муғанний тузуб чанги вазнида чанг,

Наво чекки, ҳай-ҳай ўланг, жон ўланг,

Десанг сенки: жон қардошим, ёр-ёр!

Мен айтайки: мунглуғ бошим, ёр-ёр⁷⁴³.

Халқимизнинг никоҳ тўйи маросимида “Ёр-ёр” қўшиғини айтиш XV-XVI асрларда ғоят кенг тарқалганлигини Заҳириддин Муҳаммад Бобур ҳам ўзининг “Рисолаи аруз” номли асарида эътироф этган эди. У ўша даврда халқ орасида анъанавий “туркий”, “ўлан”, “ёр-ёр” сингари турлари жуда кенг оммалашганлиги ҳақида тўхталиб, шундай ёзади: “Атрок аросида бир суруд борким, “ўлан” дерлар, аксар тўйларда айтурлар, бу вазн анга мавсумдир.

⁷⁴² А. Навоий. Мукамал асарлар тўплами. Мезон ул-авзон. – Тошкент, Фан. 20-томлик. 16-том. 1993. Б.93.

⁷⁴³ А. Навоий. Мукамал асарлар тўплами. Ҳамса. Садди Искандарий. – Тошкент, Фан. 2000. – 20 томлик. 17-том. Б.452.

Аввал сурудга тақсим қилурда ҳар мисрадан сўнг ёр-ёр лафзин келтиурлар. Султон Ҳусайн Мирза замонида чиққан “туркий”-нинг аёлғу даврининг ўзиға бу “ўлан”ни тартиб берилди, ҳейли рабоянда ва яхши келди”.⁷⁴⁴

Ўзбек халқ кўшиқларини ўрганишга бутун умрини бахшида этган фольклоршунос олима М.Алавия бу ўринда “тўй кўшиғи “ўлан” билан “ёр-ёр” бир нарса бўлиб, “Бобур ёзган “ўлан”га Навоийнинг “чинга” ёки “чинка” тўғрисидаги маълумоти тўғри келади”⁷⁴⁵, деб ҳисоблайди. Қашқадарё тўй воҳаси маросимларини тадқиқ этган олим С.Давлатов ҳам “Ёр-ёр” кўшиқларини “ўлан”⁷⁴⁶ деб номланишини кузатади.

XX асрнинг 20-йилларидан бошлаб, халқ оғзаки ижоди намуналарининг бошқа жанрлари қатори “Ёр-ёр”ларни ёзиб олиш, тўплаш ва архивлаштиришдек хайрли ишга Ҳ.Зарифов, М.Алавия, Т.Мирзаев, Б.Саримсоқов, З.Хусаинова, Ҳ.Раззоқов, Ж.Қобулниёзов, Ю.Ражабий, И.Икрамов, Ф.Кароматов, К.Имомов, О.Собиров, О.Сафаров, С.Рўзимбоев, А.Мусакулов, М.Жўраев, Ш.Турдимов каби фольклоршунос, муסיқашунос олимлар катта ҳисса кўшишган. ЎЗР ФА Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти Фольклор архивида бошқа жанрларга мансуб фольклор асарлари билан бир қаторда қарийб юз йиллик фольклористик изланишлар – экспедициялар жараёнида ёзиб олинган “Ёр-ёр”ларнинг бадийий жиҳатдан энг мукамал намуналари сақланиб келинади.

Фольклоршунослар М.Алавия, О.Собиров, Б.Саримсоқов, С.Рўзимбоев, А.Мусакулов, О.Исмонова, М.Жўраев, Р.Турсунов, С.Давлатов, Ш.Баротова ва бошқалар халқ “Ёр-ёр”ларининг ижрочилар таркиби, ижро ўрни ва вазифалари, жанр хусусиятлари, ўзига хос табиати, бадийияти масалалари ва уларнинг маҳаллий фарқлари ҳамда умумийликлари ҳақида талайгина илмий фикрлар билдирганлар.⁷⁴⁷ Улардан Ш.Баротова “Ёр-ёр”ларнинг жан-

⁷⁴⁴ Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Мухтасар. Нашрга тайёрловчи: С.Ҳасанов. – Тошкент, Фан, 1971. Б.172.

⁷⁴⁵ Алавия М. Ўзбек халқ маросим кўшиқлари. – Тошкент, Фан, 1974. Б.45.

⁷⁴⁶ Давлатов С. Анъана ва маросим. (Қашқадарё воҳаси мисолида) – Тошкент, Фан, 2009. Ўқув-услубий қўлланма. Б.65.

⁷⁴⁷ Алавия М. Ўзбек халқ маросим кўшиқлари. – Тошкент, Фан, 1974, Б.184-194; Саримсоқов Б. Мотам ёр-ёрлари ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти. –Тошкент, 1983.–№5, Б.29-33; Турсунов Р. “Ёр-ёр”ларнинг муסיқий табиати // Ўзбек тили ва адабиёти.–Тошкент, 1990.– №1, Б.59-62; Баротова Ш. Ўзбек халқ Ёр-ёрларининг жанр хусусиятлари // Ўзбек тили ва адабиёти. –Тошкент, 1998.– №2, Б.46-48; Исмонова О. Фарғона водийси ўзбек тўй маросим фольклорида ёр-ёр жанрининг ижро ўрни // Ўзбек тили ва адабиёти.–Тошкент, 2006.– №4, Б.68-

рий хусусиятлари”⁷⁴⁸ номли мақоласида мазкур жанрнинг баъзи ўзига хос хусусиятларини таҳлил этади.

“Ёр-ёр” кўшиқларининг энг нодир намуналари “Ўзбек халқ ижоди” кўпжилдлиги рукнида чоп этилган “Гулёр”, “Оқ олма, қизил олма”, “Халқ кўшиқлари” тўпламларида, шунингдек, “Келиной кўшиқлари”, “Халқ дурдоналари”, “Остонаси тиллодан”, “Тафаккур чечаклари”, “Алла айтай, жоним болам”, “Тўй муборак, ёр-ёр”, “Ой олдида бир юлдуз”, “Ўзбегим ёр-ёрлари”, “Ёр-ёрлар” ва бошқа тўпламларга киритилган.

“Ёр-ёр” маросим кўшиқларининг илдизлари жуда қадим-қадимларга бориб тақалишини олимларимиз ўрганган бир неча тадқиқотлар орқали билиб олиш мумкин. Масалан, халқ кўшиқларининг энг содда ҳам мураккаб жанрларини ўрганган олим Исҳоқ Ражабов “Ёр-ёр” кўшиқлари ўзининг содда интонацияси, ритмик хусусиятлари жиҳатидан мусиқа маданиятининг дастлабки даврларига мансубдир”⁷⁴⁹ дея эътироф этади.

М.Алавия ЎЗР ФА Тил ва адабиёт институтининг фольклор экспедициялари иштирокчиси сифатида оилавий-маиший маросимлар билан алоқадор “Ўлан”, “Лапар”, “Ёр-ёр”, “Келин салом” каби жанрларга оид кўплаб матнларни тўплаган. Ҳамда ўзбек халқ маросим кўшиқларининг мавзу қамрови, ғоявий мазмуни, бадий хусусиятлари, ижтимоий моҳияти, кўшиқчиларнинг ижрочилик санъати, кўшиқларнинг тарихий асосларига доир кўплаб илмий тадқиқотлар олиб борган. Олима “Ёр-ёрлар”нинг икки йўлда ижро этилишини кузатади: “...биринчи йўлда, “Ёр-ёр” кўшиқлари шўх- қисқа ҳамда чўзиб, ижро этилади, иккинчи усул, халқ тилида “Наманган йўли” дейилади.”⁷⁵⁰

А.Мусақулов халқ лирикасининг қадим тасаввурлар, маросимлар билан боғлиқлиги унинг жуда қадимийлигини кўрсатади, дейди: “Анъанавий дунёқарашда кишилар ўз уруғи, қабиласидан бошқа кишиларни бутунлай бегона олам вакиллари деб тушунганлар. “Ёр-ёр” кўшиқларида куёв томоннинг ёт дунё вакиллари деб билиниши ҳам ана шунинг ҳосиласидир”.⁷⁵¹ Олим тадқиқо-

71; Жўраев М. Ёр-ёрлар. Икки кўнгил бир бўлсин – Тошкент, 2016. Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи. Жами: 264 б; Давлатов С. Қашқадарё воҳаси ўзбек тўй маросимлари фольклори. – Тошкент, 1996. Диссертация.

⁷⁴⁸ Баратова Ш. Ўзбек халқ Ёр-ёрларининг жанр хусусиятлари // Ўзбек тили ва адабиёти. –Тошкент, 1998.– №2

⁷⁴⁹ Турғунова Н. Фарғона водийси яллачилик санъати. – Наманган, 2016.– Б.17.

⁷⁵⁰ Алавия М. Ўзбек халқ маросим кўшиқлари. – Тошкент, Фан, 1974. Б.192.

⁷⁵¹ Мусақулов А. Ўзбек халқ лирикаси. – Тошкент, Фан, 2010. Б.21.

тида қўшиқ истилоҳининг келиб чиқиши, генезиси, маълум бир образларнинг бажарадиган функцияси борасидаги фикрларини билдиради.

Фольклоршунос олимлар ишқ-муҳаббат куйланган қўшиқларни лирик қўшиқлар деб ҳисоблайди. “Ёр-ёр”ларда асосан қизга тилаклар билдириш ва унинг мунгли кечинмаларини куйлаш бўлса-да, асосий урғу ишқ-муҳаббатдир. Уларда ишқ-муҳаббат билан боғлиқ барча масалалар севиш, севилиш, оила куриш, вафодорлик, соғинч, ҳижрон, изтироб, бевафолик, хиёнат кабилар турли шаклларда ифода этилади. Демак, “Ёр-ёр”лар ишқ-муҳаббат куйланган “лирик маросим қўшиқлари”дир.

Мотам маросим фольклори айтимлари орасидан, йиғи-йўқловлардан ташқари “Алла” ва “Ёр-ёр”лар ҳам ўрин олган. Мотам қўшиқларининг таснифи доирасига кирувчи “Ёр-ёр”лар силсила-си, ўзининг кенг таъсир доираси ва мунгли нола-си билан бошқа мотам қўшиқларидан фарқ қилиб туради. Улар тўй “Ёр-ёр”лари каби узоқ тарихга эга бўлмаса-да, яқин-яқин кунларгача ҳам ижро этиб келинганлиги билан аҳамиятлидир. Улар халқнинг қадим инончларига кўра, марҳум руҳини тинчитишга, имкон қадар унинг армонини ушалтиришга қаратилган қўшиқлардир. Бу борадаги илк маълумот ва таҳлил фольклоршунос олим Б.Саримсоқовнинг мотам ёр-ёрларига бағишланган мақолалари⁷⁵²да ёритилган. Мазкур мақолада олим, ҳали ҳаёт лаззатларидан баҳраманд бўлмаган, фарзанд кўриб, ўзидан жамиятда бирор из қолдира олмаган, айна балоғат ёшидаги бокира қиз оламдан ўтса, ўзбекларда (кўпроқ Фарғона водийсида яшовчи аҳоли ўртасида) “Ёр-ёр” айтиш удуми мавжудлигини айтиб ўтади. Мотам ёр-ёрлари бу ҳудуддан ташқари бошқа регионларда ҳам тарқалган бўлиб, улар ҳозир айтилмасада ёши катта кишиларнинг хотираларида сақланиб қолган.

Мотам ёр-ёрлари Бухоро, Хоразм ва Амударё бўйларида яшовчи аҳоли ўртасида ҳам кенг тарқалган бўлиб, Бухорода бўй йигит бевақт вафот этса ҳам унга тенгдошлари “Ёр-ёр” айтиб, сўнгги йўлга кузатишган. Б.Саримсоқов мотам ёр-ёрлари инсоннинг анимистик тасаввурлари билан боғлиқ ҳолда мотам маросимидан жой олган бўлса ҳам, моҳият эътибори билан “Ёр-ёр” жанри ва ўлим маросими генетик алоқадорликка эга эмас, дейди ва шундай хулосага келади: “Мотам ёр-ёрларининг вазн тузили-

⁷⁵² Саримсоқов Б. Мотам ёр-ёрлари ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1983. №5 – Б. 29-33.

шидаги полиметрия, бизнингча икки нарсадан далолат беради. Биринчидан, мотам ёр-ёрлари генетик жиҳатдан тўй “Ёр-ёр”лари қадар узоқ тарихга эга эмас. Иккинчидан, мотам ёр-ёрлари бевосита армон билан дунёдан қўз юмган қизнинг арвоҳларини бўлса-да, тинчлантириш мақсадида айтилар экан, бу жанр бевосита тўй “Ёр-ёр”ларидан олиниб, маросим руҳи ва мазмунига мос ҳолда тамоман янгича йўналишда қайта ишланган”.⁷⁵³

“Ёр-ёр” қўшиқларининг мусиқий табиатига доир фикр-мулоҳазаларини билдирган устоз Р.Турсунов “Ёр-ёр” қўшиқларини мусиқий ўлчовлари, ундаги ритмик ўзгаришларни таҳлил этишдан ташқари, уларни шартли равишда типларга ажратади. Уларни кузатишларига кўра, Фарғона, Зарафшон, Хоразм, Бухоро-Самарқанд, Қашқадарё-Сурхондарё регионларида куйланадиган “Ёр-ёр”лар бир-биридан фарқланиб туради.

“Умумий тарзда айтганда, барча типдаги “Ёр-ёр”ларнинг оҳанги асосида муайян тартибга солинган тор диапазонли куйлар уйғунлиги ётади. Уларнинг ҳар бири ўзининг куй тузилиш тартиби, оҳанг характери, ритми, ижро услуби, шеваси ва эмоционал таъсирчанлиги билан фарқ қилади”.⁷⁵⁴

Мазкур мақолада жанрнинг мусиқий табиати ҳақида айрим мулоҳазаларини билдириб ўтган устоз Тошкент ва Фарғона “Ёр-ёр”ларининг Юнус Ражабий нота ёзуви билан мисоллар келтиради. “... икки қўшиқ матни ҳам бир хил бўлиб, қўшиқ 2-4 оддий ўлчовда ёзилган. Аммо, “Фарғона “Ёр-ёр”ининг умумий диапозони квинта интервали оралиғида тузилган ва Тошкент “Ёр-ёр”ининг темпига қараганда бироз тезроқ бўлиб, куй характери ўйноқироқдир”⁷⁵⁵, деган хулосани беради. М.Якуббекова “Ўзбек халқ қўшиқларининг лингвопоэтик хусусиятлари” мавзусидаги докторлик диссертацияси билан ўзбек халқ қўшиқларининг лингвопоэтик таҳлили тамойиллари, улардаги ўхшатиш ҳодисаси, ўхшатишнинг структурал-композицион хусусиятлари, ўхшатишларнинг лексик ва грамматик табиати масаласини таҳлил қилган. Мазкур тадқиқотда олима “Ёр-ёр”ларнинг матнларидаги ўхшатиш, метафора, сифатлаш ҳодисаси, сифатлаш турларига алоҳида тўхталиб ўтади.

⁷⁵³ Саримсоқов Б. Мотам ёр-ёрлари ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1983. – №5, Б. 29-33.

⁷⁵⁴ Турсунов Р. “Ёр-ёр”ларнинг мусиқий табиати. // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1990. – №1. Б. 59-62.

⁷⁵⁵ Турсунов Р. “Ёр-ёр”ларнинг мусиқий табиати. // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1990. – №1. Б. 59-62.

Тўй маросимлари ва маросим фольклорига тегишли жанрлар бўйича илмий тадқиқот олиб борган олимларимиздан яна бири фольклоршунос олим С.Давлатов бўлиб, “Қашқадарё воҳаси ўзбек тўй маросимлари фольклори” мавзусидаги филология фанлари номзодлиги бўйича диссертациясида Қашқадарё воҳасининг тўй маросимларини тадқиқ этди. Мазкур ишда олим, Қашқадарё воҳаси ўзбек тўй маросимлари билан алоқадор расм-русумлар, ўзбек тўй маросимлари фольклори жанрларининг ҳудудий типологик хусусиятлари, тўй фольклори жанрларининг бадийлиги, маросим таркибида адо этган этно-фольклорий вазифаларини очиб беришга ҳаракат қилган. Олим воҳада чимилдиқ атрофида айтилган “Ёр-ёр” кўшиқларини **“ўлан”** деб номланишини кузатилади.⁷⁵⁶

Ҳар бир ҳудуднинг “Ёр-ёр”лари ўзгачалиги билан ажралиб турса-да, ўзбек халқи яшайдиган барча ҳудудлар учун анъанавий бўлган “Ёр-ёр”лар ҳам бор:

Дарёга тош отманглар, ботар-кетар, ёр-ёр,
Узоққа қиз берманглар, олар-кетар, ёр-ёр.

С.Давлатов мазкур тадқиқот ишида, “Ёр-ёр” кўшиқларининг вазн тузилиши, мисраларнинг шаклий тузилиши, матний таҳлиллари, қофияланиши, баъзи рамзий образлар, ҳамда грамматик таҳлилларига тўхталиб ўтган. Айнан бу ҳудуд учун мос бўлган баъзи “Ёр-ёр” намуналарини ҳам таҳлил қилади:

Қуёв йигит таърифин қилай баён, ёр-ёр,
Йигитларнинг ичида Соҳибқирон, ёр-ёр⁷⁵⁷.

Муסיқашунос олима Н.Турғунова Қўқон туманидаги тўй маросимларида куйланиб келинаётган “Ёр-ёр” кўшиқларининг водий аёллар ижрочилигидаги ўзгаришлар, фарқлар ҳақида ўз фикр мулоҳазаларини билдириб ўтади. Наманган “Ёр-ёр”и икки вариантда намоён бўлишини: “бири қизни куёвниқига кузатиб боришда ижро этилса, иккинчиси эса, қиз ва куёвнинг оналари бир-бирлариникига борганларида “Хуш келдингиз” номи билан юритиладиган “Ёр-ёр⁷⁵⁸” эканлигини айтади.

“Ёр-ёр” кўшиқларини тўплаш ва нашр этиш борасидаги сўнгги изланишлардан бири М.Жўраев ва Л.Худойкулованинг илмий изоҳлар ва луғатлар билан бойитилган “Икки кўнгил бир бўл-

⁷⁵⁶ Давлатов С. Х. Қашқадарё воҳаси ўзбек тўй маросимлари фольклори. – Тошкент, 1996. Диссертация. Б. 58.

⁷⁵⁷ Шу манба. Б. 59.

⁷⁵⁸ Турғунова Н. Фарғона водийси яллачилик санъати. – Наманган, 2016. – Б.57.

син” номли миллий меросимиз дурдоналари рукни остидаги тўпламларидир. Унда икки мингдан зиёд “Ёр-ёр” тўртликлари тўпланган бўлиб, “Ёр-ёр” матнларига изоҳлар, шевадаги сўзлар учун луғатлар билан жамланган ҳолда нашр этилган. Шундай қилиб, маросим фольклорининг ажойиб намунаси бўлган “Ёр-ёр” кўшиқлари дилтортар жозибаси сабаб, бир қадар олимлар тадқиқи ва таҳлилларига сабаб бўлган. “Ёр-ёр”ларни ареал ўрганиш ҳам олимларимиз назаридан четда қолмай, уларнинг бу борадаги айрим фикр-мулоҳазалари, бизга кейинги ўринларда ареал ва жанрий хусусиятлари бўйича тадқиқотлар олиб бориш имконини беради.

Ситора ШОМУРОВА,

*Самарқанда давлат университети таянч докторанти
(Ўзбекистон)*

ЭРКИН ВОҲИДОВ ҒАЗАЛЛАРИДА ХАЛҚ МАҚОЛЛАРИНИНГ НАМОЁН БЎЛИШИ

Аннотация. Ушбу мақолада халқ оғзаки ижоди жанрларидан бири бўлган мақолларнинг шеъриятда тутган ўрни, жумладан, Эркин Воҳидов ғазалларида мақоллар ёрдамида юзага чиққан бадий санъатлар ҳақида сўз боради. Мақолларни шеърда келтириш ирсоли масал ва ақд деб номланган санъатларни юзага келтиради. Шоирнинг девонида келтирилган ғазаллар ёрдамида бу санъатларнинг гўзал намуналарига мисоллар келтирилган ҳамда байтлар таҳлил этилган.

Калит сўзлар: халқ оғзаки ижоди, мақол жанри, ирсоли масал, ақд санъати, анъана, ошиқлик тасвири.

Халқ оғзаки ижоди адабиётнинг энг қадимий шакли сифатида узоқ асрлик тарихга эга. Фолклор намуналари ёзма адабиётга ўз таъсирини ўтказар экан, бу билан ёзма адабиёт ҳам янада сайқалланиб боради. Шеъриятга халқ оғзаки ижоди намуналаридан мақол, нақл каби жанрлар кириб келиши турли хил бадий санъатларни юзага чиқаради. Ирсоли масал, ақд каби тасвирий воситалар шулар жумласидандир. Шеърият илмининг бир тармоғи бўлмиш илми бадеъга доир маълумотлар адабиёт назариясига оид манбаларда кўплаб учрайди. Туркий тилда яратилган

дастлабки адабиёт назариясига оид манба – Аҳмад Тарозийнинг “Фунун ул-балоға” асарида ирсоли масал санъати ҳақида қуйидагича маълумот келтирилган: “Ал-ирсолул масал, бу ул бўлурким, шеър ичинда масал келтирурлар. Бу икки қисм бўлур. Бир қисми улким, анингдек масал келтирурларким, ул масали жадимий бўлғай ва халқ аросинда машхур бўлғай... Ва яна бир қисми анингтек бўлурким, шоир ўз сўзини муносиб бир масали бадеҳда рост қилур”.⁷⁵⁹

Ушбу маълумотлардан билишимиз мумкинки, ирсоли масал санъати ниҳоятда қадимий тарихга эга бўлган бадий тасвир воситаларига мансуб.

Мумтоз адабий анъаналарни ўз ижодида қайта жонлантира олган шоирларимиздан Эркин Воҳидовнинг ғазаллари ўзга хос оҳанги, бадий савияси, қолаверса, мумтоз адабиёт нафаси уфуриб турган топилмалари билан ажралиб туради. Бу ғазалларни таҳлил ва тадқиқ этиш асносида шуни кузатдикки, Эркин Воҳидов ғазалларида ирсоли масал номли санъатнинг аҳамияти беқиёс. Ирсоли масал санъати билан ақд санъати кўпинча ёнма-ён ҳолда келади. Ақд санъати ҳақида назарий манбаларда қуйидагича маълумотлар бор: “Ақд муштарак (ҳам лафзга, ҳам маънога дахлдор) санъатлар жумласидан. Насрни назмга айлантириш санъати ақд дейилади. “Ақд луғатта тугун боғламоқдур. Назмда каломнинг насрда бўлмаган тугунлиги бор бўлгани учун сочма каломни тизма қилмоқни ақд деб атаганлар” (Атоуллоҳ). Шоирлар кўпинча мақолнинг мазмунини муайян мақсад (фикрни далиллаш, ўхшатиш ва ҳ.к.) билан шеърга олиб кирадилар. Мақолнинг мазмуни сезилиб турса-да, унинг шакли шеърий вазн талабларига мослашган ҳолда янгича қиёфа касб етади, аниқроғи у шеърга айланади”⁷⁶⁰. Кўриниб турганидек, ақд санъати ҳам халқ оғзаки ижодининг мақол жанрига боғлиқ бўлган тасвирий воситалардан саналади. Қуйида Эркин Воҳидов ғазалларида ирсоли масал ва ақд санъатларининг шоир ғояларини ифодалашдаги ўрни ҳақида тўхталамиз.

“Ёшлик девони”ни варақлар эканмиз, бу ғазалларда ишқ, ошиқлик, дард чекиш асосий планда тасвирланганини кузатамиз. Ошиқнинг дардли кечинмаларини ифодалаш асносида шоир байтлар мазмунига гўзал санъатларни жойлаганини кўраамиз. “Йўқ эмиш орзуда айб” номли ғазалда ошиқликнинг

⁷⁵⁹ Шайх Аҳмад Тарозий. Фунун ул-балоға. – Т.: Хазина, 1996. 102 бет

⁷⁶⁰ Исҳоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги. – Т.: Зарқалам, 2006 й. 13 бет

айб эмаслиги, бу кўнгилга тақдири азал томонидан йўлланган қисмат эканлиги ҳақида мулоҳаза юритган лирик қаҳрамон ғазални гўзал хотима билан якунлайди:

Сен-ку Зухросан фалакда,

Интизорингман фақат

Не ажаб толпинса кўнглим,

*Йўқ эмиш орзуда айб.*⁷⁶¹

Кўкдаги Зухролигингни, сенга қўлим етмаслигини билсам ҳам қалбим сенга талпинаверади, чунки орзуда айб йўқ деган мақол бежиз эмас, деган ғоя илгари сурилган бу ғазалда мумтоз ғазалларимиздаги фидойи ошиқ тимсоли меҳр билан чизилганининг гувоҳи бўламиз. Юқоридаги байтда ирсоли масал санъати қўлланганини кўрдик. Шоирнинг айрим ғазаллари борки, уларда халқ мақоллари шеърӣй вазиятдан келиб чиққан ҳолда олиб кирилган. Яъни ақд санъати асосида мақол мазмуни сақланиб, шакли шеърга мослаштирилган. Шоирнинг “Сенга бахтдан тахт тиларман” номли ғазалида ақд санъати юзага чиққан ва бу санъат воситасида ишқ таркини одат айламаган ошиқнинг ҳолати ҳамда маъшуқанинг ошиққа ситам ўтказиши анъанавӣй тимсоллар ёрдамида шеърга олиб кирилган. Ушбу ғазал шундай якунланади:

Кўп насиҳат тинглаб Эркин

Қилмади ҳеч тарки ишқ,

Бор масалким, иш юришмас,

*Соҳиби гар бўлса кож.*⁷⁶²

Нодиранинг “Сен ғанийсан, менда бисёр еҳтиёж” сатрлари эпиграф сифатида келтирилган мазкур ғазалнинг мақтаъси панд-насиҳатларга қарамасдан ишқдан воз кечмайдиган, ошиқликни шараф деб биладиган инсон руҳиятининг ифодаланиши жиҳатидан аҳамиятлидир. Халқ орасида “Эшагига яраша тушови” мазмунидаги мақол бор. Шунингдек, эгаси инжиқ бўлса, ўша одам билан боғлиқ ишнинг юришиши ҳам қийин кечишини ифодалаш учун муаллиф “иш юришмас, соҳиби гар бўлса кож” деган масални келтириб ўтади. Юқоридаги байтда ақд ва ирсоли масал санъатлари бир-бири билан боғлиқ тарзда образларни, ғояни таъсирчанроқ ифодалашга хизмат қилаётганини кўришимиз мумкин.

⁷⁶¹ Воҳидов Э. Ёшлик девони. – Т.: Фафур Фулом номидаги бадий адабиёт нашриёти, 1969. 21 бет.

⁷⁶² Воҳидов Э. Ёшлик девони. – Т.: Фафур Фулом номидаги бадий адабиёт нашриёти, 1969. 36 бет.

Шоирнинг “Ширин” деб номланган ғазали мавзу-мундарижасига кўра, Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг “Ёз фасли, ёр васли, дўстларнинг суҳбати” ғазалига ҳамоҳанг тарзда ҳаётсеварлик ғоялари билан суғорилган. Ғазалда дилкушо дўстлар-у дилрабо ёр билан бирга кечган суҳбат, табиатнинг инсон кўнглига жилва солган манзаралари мадҳ этилар экан, шоир ҳар кимнинг ўз қараши мавжуд эканлигини қуйидаги байтда фодалайди:

Бу жаҳонда дейдилар,

Ҳар кимда бор бир ўзга таъб,

Менга май, булбулга тонг,

*Гул баргида шабнам ширин.*⁷⁶³

Бу байтда “Ҳамма дунёни ўз қаричи билан ўлчайди”, деган мақол назмга мослаштирилган ҳолатда қўлланган. Ақд санъатининг намунаси бўлган мазкур мисраларда таъдид бадий санъатини ҳам кузатишимиз мумкин. Назарий манбалардан маълумки, таъдид санъати шеърда сўзларни санаш оҳанги билан келтириш йўлидир. Мазкур байтда “менга май, булбулга тонг, гул баргида шабнам” сўзлари санаш оҳангида мураттаб қилинмоқда ва натижада таъдид бадий санъати юзага келмоқда.

Шу тариқа, “Ёшлик девони”ни варақлар эканмиз, бир-биридан гўзал бадий санъатларга дуч келамиз. “Ойнинг ўн беши қоронғу” номли ғазал умидбахш садоларни ўзида жамлаши билан биргаликда, ирсоли масал санъати шоирнинг бадий ниятини очишга хизмат қилиши билан ҳам эътиборлидир:

“Умрини ошиқ ҳамиша

Ўтказур орзу билан”,

Ойнинг ўн беши қоронғу,

*Ўн беши ёғду билан.*⁷⁶⁴

Бу ғазалда ақддан ҳам моҳирлик билан фойдаланилганини кўришимиз мумкин:

Заҳмати ишқ дард эурса

Заҳмати шеърдир даво,

Чунки оғунинг шифоси,

*Дейдилар оғу билан.*⁷⁶⁵

⁷⁶³ Воҳидов Э. Ёшлик девони. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги бадий адабиёт нашриёти, 1969. 69 бет.

⁷⁶⁴ Воҳидов Э. Ёшлик девони. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги бадий адабиёт нашриёти, 1969. 87 бет.

⁷⁶⁵ Воҳидов Э. Ёшлик девони. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги бадий адабиёт нашриёти, 1969. 87 бет.

Халқ орасида “Аччиқни аччиқ кесар”, деган мақол бор. Юқорида айтилган мақолни шоир ўз шеърига мослаган ҳолатда қўлламоқда. Ишқ изтироблари оғриқ берса, унинг давоси яна бир қийналиш – шеър ёзишдаги азобланишдир, чунки оғунинг шифоси оғу бўлади. Ўзбекона лутф билан суғорилган бу ғазал ҳам ўқувчилар қалбидан жой олиб келмоқда.

Шоирнинг “Масал борким...” деб номланган беш байтли ғазали ҳар бир байтда мақол қўллангани билан аҳамиятлидир. Ғазал мавзуси анъанавий бўлиб, ошиқнинг ишқий изтироблари, кечинмаларини ўзида акс эттиради. Мазкур ғазалда мақоллар қуйидаги тарзда бадий ифодасини топганини кузатамиз:

“Оғзи ошга етганда, бурни қонади.” – Масал борким, оғиз ошга, Бурун тошга тегибдир, воҳ!

“Ўзгага кулгунча, ўз айбингни бил.” – Дегайлар: ўзгадин қулма, Ўзингдан бўлмайин огоҳ.

“Бировга чоҳ қазиган ўзи тушар.” – Ўзи тушгай эмиш охир Бировга кимки қазгай чоҳ.⁷⁶⁶

Кўриниб турибдики, муаллиф халқ мақолларини бадий сайқаллаган ҳолда шеърга олиб кирмоқда ва натижада ирсоли масал ҳамда ақд санъатлари шоирнинг бадий ғояларини ифодалашга хизмат қилмоқда.

Юқоридаги фикрлар асосида қуйидагича хулоса чиқаришимиз мумкин бўлади:

1. Халқ оғзаки ижоди жанрлари ёзма адабиётнинг ҳам озиқлашиш манбаи ҳисобланади. Шу боис ҳам ирсоли масал, ақд каби бадий санъатлар юзага келган.

2. Эркин Воҳидов салафлари анъаналарининг муносиб давомчиси сифатида мазкур бадий тасвир воситаларидан унумли фойдаланган. Шоирнинг байтларидаги маънолар халқ мақоллари ёрдамида янада теран англанади.

3. Муаллифнинг “Масал борким...” ғазалининг ҳар бир байтида мақол қўллангани мумтоз адабиётимиз вакили Мавлоно Лутфийнинг машҳур “Аёқингга тушар ҳар лаҳза гису” деб бошланган ғазалига ҳамоҳанг тарзда яратилган.

4. Ҳар бир бадий санъат шоирнинг ўз ҳиссиётини тасвирлаш воситаси ўлароқ шеърга киритилади. Эркин Воҳидов ирсоли масал ва ақд санъатларидан ошиқ ҳолатини ҳамда маъшуқанинг сержафолигини тасвирлаш асносида фойдаланган ва гўзал байтлар яратган.

⁷⁶⁶ Воҳидов Э. Ёшлик девони. – Т.: Фафур Фулом номидаги бадий адабиёт нашриёти, 1969. 129 бет.

Элбек ЖУМАНОВ,

Мирзо Улуғбек номидаги ЎзМУ таянч докторанти
(Ўзбекистон)

ЎЗБЕК ХАЛҚ ЭРТАКЛАРИДАГИ ФИНАЛ ФОРМУЛАЛАР

Аннотация: Мақолада ўзбек халқ эртакларида қўлланиладиган хотималар, улардаги турғун бирикмалар атрофлича тадқиқ этилган. Муаллиф эртаклардаги барқарор бирикмаларни махсус элементлар билан билан белгилаб, хотималарга асос бўлган формулаларни белгиллаган. Шунингдек, формулаларнинг қўлланиш доираси ҳақида қизиқарли маълумотларни тақдим этган.

Калит сўзлар: эртак, формула, схема, элемент, хотима, инициал, медиал, финал.

Дунё халқларида эртакларни ўзига хос хотималар билан яқунлаш анъанаси мавжуд. Эртак сўзлаётган шахс нутқининг интиҳосини билдирувчи тайёр жумлаларнинг ҳар бири муайян вазифаларни адо этади. Хусусан, руминларда айтувчининг эртакдаги зиёфатда қатнашгани ҳақида хабар берадиган формула кенг тарқалган. Уларнинг бирида «Тўйга мен ҳам боргандим... Нима қилардим? Бутун қишлоқ учун ичдим, едим»⁷⁶⁷, – дейилади.

*Айтувчининг воқеа жойидан тингловчилар ёнига кўчиб келиши кўпгина халқларнинг эртаклари учун характерли хусусият ҳисобланади. Хусусан, норвег эртакларининг бирида айтувчи салют вақтида қуролдан учиб чиққан снарядга миниб олади ва тингловчилар ёнига учиб келади*⁷⁶⁸. Француз эртакларининг якунидаги тасвир ҳам ниҳоятда қизиқарли: «Мен ҳам ўша ерда эдим, ошпазлик қилгандим; аммо шунда бармоғимни барча қайлаларга тикиб чиқдим, жин урсин, бош ошпаз мени бир тепди... ва сизга машҳур эртакни айтиб бериш учун бу ерга учиб келдим»⁷⁶⁹.

*Рус эртагида бу ҳолат ўзига хос тарзда ифодаланган: «Мен ўша тўйда бўлганман... мени бурнимдан ушлаб кўприкдан ташлаб юборишди; мен сувда оқайвериш шу ердан чиқиб қолдим»*⁷⁷⁰.

Татар эртакларидаги хотималарда зиёфатнинг тафсилотлари ҳам айтиб ўтилади: «Мен ҳам тўйда бўлганман, у ерда кўп

⁷⁶⁷ G. Rădulescu-Codin, Ingerul românilor, București, 1913. 79; D. Stăncescu, Alte basme culese dine gura poporului, București, 1893. – S. 257.

⁷⁶⁸ J. Boite – G. Polivka, Anmerkungen zu den Kinder und Hausmärchen der Brüder Grimm, I–V, Leipzig, 1913–1932.

⁷⁶⁹ F. M. Luzel, Contes populaires de Basse-Bretagne, I–III, Paris, 1887. – P. 261.

⁷⁷⁰ Д. К. Зеленин, Великорусские сказки Вятской губернии, Пг., 1915. – С. 26.

кўп егуликлар ва ичимликлар бор эди; патир қўйишга жой йўқ эди, асал тўла хумлар ҳар жойда ётарди; ҳамма капкирда ичарди, мен эса капкирдан қўлимга олиб ичардим»⁷⁷¹.

Яна шундай эртаклар борки, уларнинг якунида айтувчи ўша зиёфатда мезбонлардан совғалар олгани, аммо йўлда ҳаммасини йўқотиб қўйганини баён этади. Хусусан, юнон эртакларида шундай қайдлар учрайди: «Мен ҳам ўша ерда эдим, менга 300 олтин танга беришди; йўлда эса итлар ҳужум қилди ва мендан уларни тортиб олишди, мен эса қочиб қолдим»⁷⁷².

Болгар эртагида совғанинг йўқолишида бевосита тингловчининг ити айбланади:

«Тўйда мен ҳам бор эдим – едим, ичдим ва менга бир хумча асал беришди. Итингиз қувганидан тамшанишга ҳам улгурмадим, у мени йиқитиб юборди, хумча ҳам синди, мен асалдан то-тинолмай қолдим – итга қарашингиз учун ҳам сизга буларни келиб айтдим»⁷⁷³.

Итнинг совғаларни тортиб олиши туркман эртакларида ҳам кўп учрайдиган мотивлардан ҳисобланади: «Мен ҳам ўша тўйга боргандим. Тўйдан озроқ гўшт олиб уйга қайтаётган эдим. Йўлда амакимнинг ити менга ташланиб қолди. Мен қўйнимдагини тош деб ўйлаб, уни итга отдим. У эса гўшт экан. Шундай қилиб, ит гўштни еб қўйди»⁷⁷⁴.

Бундан ташқари, айтувчининг ўз эртаги учун ҳақ талаб қиладиган хотималар ҳам йўқ эмас. Масалан, араб эртакларининг бирида айтувчи ҳикоясини шундай якунлайди: «Агар сизга эртақ ёққан бўлса, менга нон беринг»⁷⁷⁵.

«Мана сизга эртақ, менга эса бир даста тешик кулча», тарзида ҳикояни якунлаш ҳоллари рус халқ эртакларида кўп учрайди⁷⁷⁶.

Эртақни насиҳат билан якунлаш кенг тарқалган усуллардан бири. Хусусан, арумин эртакларининг бирида «Бахт сени излаши керак, сен уни эмас»⁷⁷⁷ деган жумлалар келтирилади.

⁷⁷¹ Татар халык ижаты, Казан, 1954. – Б. 526.

⁷⁷² J. Boite – G. Polivka, Anmerkungen zu den Kinder und Hausmärchen der Brüder Grimm, I–V, Leipzig, 1913–1932. IV. P. 29–30.

⁷⁷³ Българско народно творчество, I–XII, София, 1963. Т. IX. – С. 241.

⁷⁷⁴ М. А. Сакали, Туркменский сказочный эпос, Ашхабад, 1956. – С. 36.

⁷⁷⁵ J. Boite – G. Polivka, Anmerkungen zu den Kinder und Hausmärchen der Brüder Grimm, I–V, Leipzig, 1913–1932. IV. – P. 304.

⁷⁷⁶ Н. А. Афанасьев, Народные русские сказки, I–III, М., 1957. Т. II. – С. 29.

⁷⁷⁷ P. Papahagi, Basme aromâne, Bucureşti, 1905.

Айрим халқларнинг эртакларида қаҳрамонларнинг ҳозир ҳам тириклиги айтилади. Хусусан, каталон эртакларида бу формула баъзан софистик фикрларни такрорлаш йўли билан ясалган: «Ва албатта, агар ўлиб қолмаган бўлса, улар ҳали яшаб келмоқда, агар яшамаётган бўлса, демак ўлиб қолишган»⁷⁷⁸.

Худди ўзбек халқ эртакларида бўлгани сингари турк халқ эртакларида ҳам «Улар муродига етибди, биз ҳам етайлик муродга»⁷⁷⁹ тарзидаги жумладан кўп фойдаланилади. Айрим халқларда эртақда сўзланган воқеаларнинг ҳақиқат эмас, балки тўқима эканини билдирадиган хотималар ҳам қўлланилади. Хусусан, серб эртаклари «Сизнинг ҳурматингизга мен уйдирма сўзладим»⁷⁸⁰ деган жумлалар билан якунланади. Форс эртакларида бу мотив сажъ воситасида фодаланади: «Шунинг билан эртагимиз тамом. Юқорига чиқдик – қатиқ топдик; пастга тушдик – айрон топдик: эртагимиз – уйдирма. Юқорига чиқдик – айрон топдик; пастга тушдик – қатиқ топдик: эртагимиз – ҳақиқат»⁷⁸¹.

Бир сўз билан айтганда, турли минтақаларда тарқалган, турфа халқлар томонидан сўзланаётган эртақларда ҳам муайян уйғунликларни топиш мумкин. Шу боис илмий жамоатчилик томонидан хотималардаги ҳолатларни қайд этадиган ўзига хос белгилар қабул қилинган. Унга кўра, **Р** элементи айтувчининг шоҳона зиёфатда қатнашганини ифодалайди. Эртақ сўзловчининг зиёфатдаги ҳаракатларини **А** элементи акс эттиради. Айтувчининг воқеа жойидан тингловчилар ёнига кўчиш жараёнини ифодалаш учун одатда, **Д** элементи билан фойдаланилади. Агар ушбу кўчишдан мақсад эртақни сўзлаб бериш бўлса, **В** элементи билан хизматига эҳтиёж сезилади.

Агар муайян эртақнинг финал формуласида **С** элементи қайд этилган бўлса, бу ҳолат айтувчининг эртақ қаҳрамонларидан ҳадялар қабул қилганини билдиради. **Р** элементи эса айтувчининг ўзини тақдирлашларини сўраганидан дарак беради. Бирор ҳикматли сўз билан якунланган эртақ хотимаси **М** элементи билан ифодаланади.

Масалан, «Мен ҳам у ерда бўлганман, ичганман, еганман ва рақсга тушганман» хотимасида $PA_2A_3A_1$ формуласидан фойдала-

⁷⁷⁸ J. Amades, Folclor de Catalunya, Barcelona, 1950.

⁷⁷⁹ I. Kúnos, Türkische Volksmärchen aus Adakale, Leipzig. – New York, 1907. – P. 25. Турецкие народные сказки, М., 1967. – С. 161, 104, 351.

⁷⁸⁰ Вук Караџић, Српске народне припови јетке, 1853. – С. 29.

⁷⁸¹ صبحی، افسانہ ہا، جلد ۲، تہران، ۴۴۳۱.۵۴

нилган. «Хўш, уларни ўша ердаги катта зиёфатда қолдириб, ўзим бу ерга келдим ва сизга эртакни айтиб бердим» тарзида якунланган эртақда эса [(P)DB] формуласи иштирок этган.

Ўзбек халқ эртақларида айтувчининг воқеа қаҳрамонлари уюштирган тўй ёки зиёфатда иштирок этиши [P] кузатилмайдди. Шу боис, **A** (айтувчининг зиёфатдаги ҳаракатлари), **D** (эртақ сўзловчининг воқеа жойидан тингловчилар ёнида пайдо бўлиши) **B** (келишдан мақсад эртакни баён этиш), **C** (меzbонлардан совғалар қабул қилиш) элементларига ҳам ҳожат қолмаган. Шунингдек, **R** (тингловчилардан ҳақ талаб қилиш) элементида фойдаланилган эртақларни ҳам учратмадик. Насихат ёки бирор ҳикматли сўз билан [M] якунланган эртақлар ҳам унчалик кўп эмас.

Биз ўзимиз кўриб чиққан 14 та нашрдаги кўплаб эртақларнинг бор-йўғи 32 тасида шундай хотималарни аниқладик. Хусусан, «Хўроз билан тулки» номли эртақ якунида «Оч қоринга қўшиқ на ҳожат» иборасидан фойдаланилган. «Тулки билан тоғус» эртагида «Овқат емасдан олдин фотиҳа ўқиган аҳмоқ экан, овқатни еб бўлиб, ундан кейин фотиҳа ўқиш керак экан, омин олоҳу акбар», деган жумла ишлатилган. «Доно хотин» номли эртагининг асоси «Эрни эр қиладиган ҳам, қора ер қиладиган ҳам хотин» мақолига қурилган.

«Эплик билан сеплик» эртагининг якунида айтувчи «Ҳақиқатан ҳам иноқ, аҳил яшаш учун сеплик эмас, аввало эплик бўлиш керак экан» деган қарорга келади. «Ҳар кимнинг меҳнати ўзига ширин» эртагида ота ўз фарзандига «– Кўрдингми, ўғлим, ўз меҳнатинг билан топилган пул тотли, қадрли бўлади», дея насихат қиладди. «Эшмат билан Тошмат» эртагининг қаҳрамони Эшмат «ҳа, бойлик, айш-ишрат ўткинчи экан. Мен ҳам бир пайтлар Хизрдан фарзанд тиласам бўлар экан», – дея афсусланади.

«Тулки билан бўри» эртагида эса тулки дўсти бўрига – «Ўла, сен нафсингни тиймадинг, мен ёмонлигимни кўймадим. Сен нафсингни тийганингда эди, мен ёмонлигимни кўяр эдим. Бундай хор бўлиб ўлмас эдинг», – дея таъна-маломат ёғдиради. «Булбул» номли эртақда воқеа қаҳрамони «Бу кўргилик, кулфатни тортишим азалдан ёзилган экан. Бунга донолик кор қилмайди», деган ҳикматни айтади. «Тулки билан тоғи» эртагидан чиқарилган хулоса сифатида «Ваъдага вафо марднинг иши, // Ваъдасизлик номарднинг иши» мисралари келтирилади. «Бойнинг ўғли» эртаги

эса «Қўлда молинг борида, бегоналардин ёр кўп, // Давлатинг кетса агар дилдор йўқ, озор кўп», – деган байт билан якунланади.

«Қари билганни пари билмас», «Тил тиғдан ўткир», «Душманнинг катта-кичиги бўлмас», «Бирлашган ўзар, бирлашмаган тўзар», «Одам одам билан тирик», «Тан сихатлик – туман бойлик», «Ҳар ким қилса, ўзига», «Отангга қилсанг, болангдан қайтади» номли эртаклар сарлавҳага чиқарилган мақолларнинг шарҳига бағишланган. «Қайсар одам қисмати» эртагида «Ҳа, ортиқча қайсарлик яхшиликка олиб келмас экан», деган хулосага келинади. «Мақтанчоқ ғоз» эртагида «Мақтанма ғоз, ҳунаринг оз!» мақолига суянилади.

«Нодон бола» номли эртакдаги илон бир чолга «Беш қўлингни оғзингга солма» нақлининг моҳиятини тушунтирмоқчи бўлади. «Айиқ нима деди» номли эртак қаҳрамони ўртоғига «хавф-хатар дуч келганда ўз дўстини ташлаб кетиш бу – энг ёмон хислат», деган ҳикматни эслатиб, изза қилади. «Дўстлик» номли эртакда лайлак каккуга «Дўстнинг бошига мушкул иш тушганда бир йўлини қилиб ёрдам бериш керак. Ботқоққа қараб, кейин ҳам куйинавериш мумкин», – дея ёзғиради. «Ия, чинор бормиди» эртагида айтувчи тингловчиларга «Чин дўстликнинг қадрига етган мардлар ана шундай бўлиши»ни уқтиради. «Паҳлавон Рустам» эртагининг хотимасида «Бировнинг юртида шоҳ бўлгандан, ўзингнинг юртингда гадо бўл», мақоли эслаб ўтилади. «Золим подшоҳ» эртагининг қаҳрамони бир чолнинг ақлига қойил қолиб, «Қари билганни пари билмас» нақлининг маъзани чақади. «Ибн Сино ва тарбия» эртагида машҳур алламо ёш ота-онага «Бола туғилиши билан унинг тарбияси ҳақида қайғуриш керак эди», – дея танбеҳ беради.

«Аттанг» номли эртак «Ҳа, бу дунёда ҳеч ким армон билан «аттанг», – демай кетганига нима етсин» сўзлари билан якун топади. «Хотиннинг ёмони эр қаритар» сарлавҳали эртак қаҳрамони эса «Одамнинг соқолини оқ қилиб қаритадиган нарса ғам экан. Кимки уйи шодликка, яхшиликка, қувончга тўла бўлса, унинг умри ҳам узун, мазмунли бўлар экан» тарзидаги аччиқ хулосага келади.

Умуман олганда, хотимада келтирилган ҳикмат тингловчилар эътиборига ҳавола этилган эртак мазмунидан келиб чиққани боис, айтувчи сўзининг таъсирчанлиги ортади. Шу боис маъри-

фий йўналишдаги эртақларда **М** элементида кенг фойдаланилади.

Қаҳрамонларнинг «муроду мақсадига етгани»ни билдирадиган хотималар ўзбек халқ эртақларида энг кўп қўлланиладиган бирикма ҳисобланади. Биз ушбу ҳолатни шартли равишда **О** ҳарфи билан белгилашга қарар қилдик. Кузатувларимиз натижасида **О** элементи иштирок этган 202 та эртақни аниқладик. Мазкур эртақларнинг 30 тасида ушбу элемент ёлғиз қўлланган. Қолган 182 тасида эса бошқа элементлар билан бириккан ҳолда яхлит формулаларни юзага келтирган.

Хусусан, «Қозининг макри», «Кенжа ўғил», «Пуфаквой», «Абжир ва тўққиз дангаса», «Муқбил тошотар», «Момир билан сомир», «Ҳасан ва Хусан», «Подачи йигит», «ЖАМИЛА», «Подачи йигит» каби эртақлар бир элементли – содда формула билан яқунланган.

Шунингдек, хотимасида тўй тасвири берилган 32 та эртақни аниқладик. Хусусан, «Девбола», «Дунёда йўқ хунар», «Учар гилам», «Қора мушкул от», «Олтмиш оғиз ёлғон гап», «Уч ёлғонда қирқ ёлғон», «Ҳақ сўзга завола йўқ», «Усмон билан Ёқуб», «Бектемир ботир» номли эртақларда подшоҳ қирқ кечаю қирқ кундуз тўй қилиб, ўз қизини эгасига топширади. «Қироноға», «Гунгила», «Ёқма – пишарсан, қазма – тушарсан», «Ошқовоқ», «Ҳандалак полвон», «Гавҳар», «Эркенжа», «Сунбул билан Гул», «Кимёгар бойнинг ўғли», «Мислабу» каби эртақларда тўйни қаҳрамонларнинг ўзи ташкиллаштиради. «Фарҳод ва Ширин» эртагида эса ҳукмдор қаҳрамон шарафига зиёфат уюштиради. Биз эртақларги тўй, зиёфат ва никоҳ маросимларини **Н** белгиси билан ифодалашни лозим топдик. Шуниси эътиборлики, ушбу элемент ҳеч бир ўринда ёлғиз қўлланилмайди. Ҳар доим бошқа элементларнинг ёрдамига таянади. Кўпинча, тўйдан кейин қаҳрамонларнинг мурод-мақсадга етгани айтилади. Натижада **НО** формуласи юзага келади. Мазкур элементлар ёнма-ён қўлланган элементлар ҳозирча 13 та ташкил этмоқда.

Эртақ сўзловчининг тингловчиларини дуо қилиб, ўз нутқини яқунлаши ҳам якуний формулаларимиздаги муҳим мотивлардан ҳисобланади. Унда айтувчи «Сизлар ҳам етинглар муродга, бизлар ҳам етайлик муродга, эшитганлар ҳам етсинлар муродга, душманлар қолсин уятга», – дея тилак билдиради. Фикримизча, якунида тилак билдирилган эртақлар унчалик кўп эмас. Биз шу пайтгача 16 та эртақда шундай тилак билдирилганига гувоҳ

бўлди. Албатта, тилаклар муайян эртакларда жузъий ўзгаришларга учраган ҳолатда қўлланилади. Масалан, «Шамширбоз», «Аҳмадлар», «Тараша ойим» эртакларининг айтувчиси «душманларни уятга қолдириш»ни истамаган. «Қора мушкул от», «Гунгила», «Чўпон ва малика», «Ғулиқаҳқаҳ», «Чип ёпиш!», «Рустамзод ва Шерзод», «Холмирзажон», «Кулса – гул, йиғласа – дур», «Ўғри билан киссавур» номли эртакларда эса «эшитганларнинг ҳам» муродга етишини тилаш унутилган. «Озодачеҳра», «Жўрахон», «Ғуломвачча», «Нигини шоҳи морон» номли эртакларда эса формуларнинг барча элементлари иштирок этган. Тилакларнинг рамзий белгиси сифатида **W** ҳарфини танладик.

Таъкидлаш жоизки, **W** барча формуларда қаҳрамонларнинг муродга етганини билдирувчи **O** элементидан кейин келади. Фақатгина «Чўпон ва малика» эртагида бу анъана бироз бузилган, яъни, унда «Чўпон подшо бўлиб, бахтли умр кечиргани» айтилгани заҳоти тилакларга навбат берилади.

«Ширин уйқу» эртаги эса ўзига хос тарзда яқунланади. Унда эртақ сўзловчи тингловчиларга «Қани айтинг-чи, ота васиятини қайси ўғил тўғри тушуна олган экан?» – дея мурожаат қилади. Гап шундаки, ушбу эртақ аввалида бир одамнинг ўлими олдидан болаларига: «Уйқуни ширин қилиб ухланг, овқатни ширин қилиб енг», – деб васият қилгани айтилади.

Шундан сўнг, бу гапни иккита катта ўғли бир хил тушунгани, кичик ўғли эса умуман бошқача англагани таъкидланади. Чунки, иккита катта акаси ерларга сув сепиб, чорпоyani қуриб, катта кўрпани тўшаб кайф қилиб, «уйқуни ширин қилиш» шундай бўлади-да деб ётаверади. Кейин уст-устига ҳар хил ширин таомларни еб «овқатни ширин қилиб ейиш» мана шунақа бўлади, деб ўйлашади. Кичик ўғил эса ишлаб-ишлаб келиб, қуруқ еган нони ҳам ширин, ичган чойи ундан ҳам ширин, ухласа уйқуси ҳам ширин бўлади.

Демак, яқунда берилган савол риторик хусусиятга эга. Биз ҳозирча ягона бўлган ушбу ҳолатни **Q** белгисида ифодалашни лозим топдик.

Кузатувларимиз натижасида шу нарсa маълум бўлдики, эртақ хотимасидан ўрин олган финал формулалар зачинларда қўлланилган инициал схемалар сингари узундан-узон жумлалардан ташкил топмаган. Финал формулаларнинг структураси ҳам бирмунча соддароқ кўриниш ҳосил қилган.

Шу билан бирга, ҳеч қандай схемага асосланмаган хотималар ҳам кўпчилиликни ташкил этади. Айтмоқчимизки, биз кўрган эртакларнинг 189 таси шунчаки, муайян воқеани мантиқан ниҳоясига етказиш билан тугалланган. Уларда қолипдаги жумлалар ҳам, қўшимча изоҳлар ҳам мавжуд эмас.

Масалан, **«Искандар ва дороп»** эртаги «Искандар ҳеч бир шаҳарда, ҳеч бир саҳрода енгилмабди, у ҳамиша душмани устидан ғолиб келибди, ер юзидаги ҳамма подшоларни ўзига бўйсундиришга аҳд қилибди» тарзида якунланади. «Ақл билан давлат» эртаги «Шундагина Давлат Ақлнинг кучлилигига, усиз ҳеч қандай иш битмаслигига тан берибди», деган жумлалар билан тугалланади. «Олти аҳмоқ ва бир тўқмоқ» эртагининг ниҳоясида эса «Аҳмоқнинг хотинлари тўқмоққа чўрилиқ қилиб умр ўтказишибди» калимаси келтирилади. «Хўжамурод» эртагининг якунида «Беномус аёлни уйдан қувиб ҳайдаб, ота-бола тинч-фароғатда яшай бошлаган»и айтилади. «Зар кокилли йигит» эртагидан «Раҳмдил пари эса унинг болаларига энага бўлгани»ни билиб оламиз. «Аждар қуш» эртагининг охирида «Бу боғи чорбоғ қизнинг азоб чеккан кунларида кўзидан оққан ёшидан пайдо бўлган экан» тарзидаги маълумотни учратамиз. «Кампир билан шақол» эртаги эса шеърӣ сатрлар билан якун топган:

*Кўринг энди мард кампирни,
Мерганлари гирдин олди.
Шақол, бўриларни қирди,
Элни баридан қутқарди.*

Бир сўз билан айтганда, бу типдаги эртакларнинг ҳар бири ўзига хос якунга эга. Улар ҳеб бир жиҳатдан бир-бирин такрорламайди. Уларни муайян катерогияга солувчи ягона омил – воқеаларнинг хайрли якун топишидир. Уларда ё жабрдийдалар азоб-уқубатдан холос бўлади ёки ёвуз қаҳрамонлар жазосини олади ё бўлмаса, бирор ёмон феълли одам ўзига тегишли хулосани чиқариб, салбий одатларини ташлайди.

Баъзи эртаклар худди латифалар сингари бир қаҳрамоннинг кутилмаган иборани айтиши билан якун топади. Масалан, «Ота васияти» номли эртак шундай сўзлар билан тугайди: «Сен меҳнатни мўл ҳосил олиш учун эмас, олтинни топиш учун қилдинг. Отанг раҳматли кўп ақлли одам эди. У сенга меҳнатдан унадиган олтинларни айтган, – дебди чол».

«Икки ўртоқ» эртаги ҳам худди шунга ўхшаб, бир мерганнинг «Мен бирингизнинг осмонда учиб кетаётганингизни, иккин-

чингизнинг эса денгизда сузиб кетаётганингизни кўрдим. Икки ўртада ғоз қолиб кетмасин деб, еб қўя қолдим», – деган сўзлари билан якунланади. «Хотиннинг яхши-ёмони меҳмон келганда билинар» номли эртакнинг айтувчиси ҳам тафсилотларга берилмасдан, ҳикояни энг қизиқ жойида тугатиб қўя қолган. Яъни, эртактаги чол келинига «Эрингиз келса айтинг, остонани сира ўзгартирмасин», – дейди. Шу билан эртак ҳам ниҳоясига етади.

Биз ушбу ҳолатларнинг барчасин E_3 белгилари билан ифодаладик. Чунки инициал формуладаги E_2 бирор ҳодисанинг бошланганини билдиради. Шундай экан, E_3 ни ўша воқеанинг якуни сифатида белгилаш мантиқан тўғри бўлади.

Яна шундай эртаклар борки, айтувчилар ўша воқеанинг ҳозир ҳам давом этаётганини таъкидлашади. Яъни, айтувчилар сўзига қараганда, «Балиқ сотувчи Аҳмад», «Ўтинчи чол билан тулки», «Афанди ва Азроил», «Бахтли қиз», «Яхши ният – ярим давлат», «Дўстлар» номли эртакларнинг қаҳрамонлари «ҳозир ҳам тирик».

Хусусан, «Балиқ сотувчи Аҳмад» эртаги «Ўшандан бери Аҳмад ўзининг қишлоғидан ҳеч қаерга чиқмас экан» деган гап билан якунласа, «Ўтинчи чол билан тулки» эртагининг якунида «Чол ҳозиргача тулки телпагини кийиб юрган эмиш» дейилади. «Афанди ва Азроил» эртагида эса Хўжа Насриддиннинг қай тарзда ўлмас қаҳрамонга айлангани тасвирланади ва эртак «Афанди ўлимдан қутулиб, ҳамон одамлар орасида яшармиш» жумласи билан якунлади. «Бахтли қиз» эртагининг якунида «Улар ҳозир ҳам тинч яшар эканлар» жумласи ишлатилади. «Дўстлар» эртагининг якуни янада ғаройиб. Унда айнан шундай дейилади: «Учовлари уч томондан ея бошлашибди. Айтишларига қараганда, ҳали ҳам тамомламаган эканлар».

Бизнингча, «ҳали ниҳоясига етмаган» бундай ҳодисаларни E_4 билан белгилаш ҳар жиҳатдан ўзини оқлайди.

Тадқиқотимиз давомида кўплаб қизиқарли ҳолатга гувоҳ бўлдик. Жумладан, китобхонларга «Ўзбек халқ эртаги» сифатида тақдим этилган 24 та асар ушбу жанрнинг морфологик хусусиятига зид равишда фожеали якун топади.

Хусусан, «Хўжа тамбал», «Энг дангаса ким?», «Сичқонлар тортишуви», «Шоир севгиси», «Гулшоҳ билан Варқа», «Тоҳир ва Зухра», «Бўз бола», «Хасислик оқибати» номли эртакларда қаҳрамонлар бевақт ўлим топади.

«Қўй билан бўри» номли эртакнинг якуни ҳам қайғули: «Бе-

чора қўй, бераҳм бўрининг ўлгани билан ҳам барибир болаларининг дардида ёнган дардига малҳам тополмабди, оғзида ўт, кўзида ёш билан зўр-базўр ҳаёт кечири бошлабди». «Лайлак билан тулки» эртаги якунида «Лайлак хафа бўлибди. Йиғлабди ва боласини олиб, бошқа ёққа учиб кетибди» дейилади. «Айиқ олиб қочган қиз» эртагининг якуни ҳам тингловчидан кўтаринки кайфият уйғота олмайди. Чунки, унинг якунида ўша қиз онасига қараб: «Айиқмиди, маймунмиди – эрим эди, ғормиди, жармиди – уйим эди, бекорга эримни ўлдирдиларинг, мени бекорга бу ерга олиб келдиларинг», – дейди ва хўнг-хўнг йиғлайди.

«Қуйган чол», «Етти ялқов», «Ақлсизга минг сўз оз», «Икки эчки», «Бек билан деҳқон», «Икки савдогар», «Омонат», «Қайнона билан келин», «Ўғри», «Мерос», «Аҳмоқ подшо», «Нокулай маслаҳатчи», «Ўғри ва подшоҳ» эртакларида воқеа бошида кўнгилдагидек бўлмаган ҳолат якунга келиб яхшиланмайди, аксинча янада оғирлашади. Аммо бу ҳолатдан ҳеч ким тегишли хулоса чиқармайди. Бизнингча, салбий якунларни E_3 белгилари билан қайд этиш мақсадга мувофиқ бўлади.

Демак, E_3 ва O ўзбек халқ эртакларида энг кенг тарқалган элементлар ҳисобланади, Аксарият эртаклар шу элементларнинг бирикувидан ҳосил бўлган E_3O формуласи билан якунланади.

Хулоса ўрнида айтиш жоизки, ўзбек халқ эртакларида қўлланилган финал формулалар эртак ниҳоясига етганини билдиришдан ташқари, бирор ҳикматли сўзни таъсирчан усулда етказиш, тингловчиларни дуо қилиш, йиғилганларнинг эртак ҳақидаги фикрларини билиш каби вазифаларни бажаришда муҳим восита бўлиб хизмат қилади.

Баҳодир ЖОВЛИЕВ,
ЎЗР ФА Ўзбек тили, адабиёти ва
фольклори институти мустақил тадқиқотчиси
(Ўзбекистон)

ҲИКОЯДА МИФОЛОГИК МЕТАМАРФОЗА ТАЛҚИНИ

Аннотация. Мазкур мақолада ёзувчи Назар Эшонқулнинг “Баҳовиддиннинг ити” ҳикояси таҳлили асосида адиб ижоди типологик-қиёсий, ғоявий-бадий таъриф этилган. Адиб ижодида ўтган асрнинг 90-йиллари охиридан бошлаб бурилиш юз бергани, ижодининг олдинги даврига нисбатан бу даврда адибнинг Шарқ мифологияси, фалсафасига мурожаат қилиши кучайгани, одамга ва оламга муносабат ўзгаргани мазкур ҳикоя талқинида исботлашга ҳаракат қилинган.

Аннотация. Данная статья представляет собой типолого-сравнительную, идейно-художественную классификацию авторского творчества на основе анализа рассказа писателя Назара Эшанкуля «Собака Баховиддина». В интерпретации этого рассказа пытается доказать, что творчество писателя изменилось с конца 90-х годов прошлого века, усилился обращение писателя к восточной мифологии и философии в этом периоде в сравнении предыдущего периода, изменилось его отношение к человеку и миру.

Annotation. This article provides typological-comparative and ideological-artistic classifications of the author's work based on the analysis of the story “The Dog of Bakhoviddin” by the writer Nazar Eshankul. The interpretation of this story tries to prove that the writer's work has changed since the end of the 90s of the last century, the writer's address to Eastern mythology and philosophy has intensified, and his attitude towards man and the world has changed.

Калит сўз: типологик-қиёсий, ғоявий-бадий таҳлил, Шарқ мифологияси, шарқона донишмандлик, мифологизм, мифлар тили, сўфиёна фалсафа, ривоят, адабий-бадий тилсол.

Ключевые слова: типолого-сравнительный, идейно-художественный анализ, восточная мифология, восточная мудрость, мифологизм, язык мифов, суфийская философия, повествование, литературно-художественная символика.

Key words: typological and comparative, ideological and artistic analysis, oriental mythology, oriental wisdom, myth, the language of myths, Sufi philosophy, narration, literary and artistic symbolism.

“Баҳовиддиннинг ити” ҳикояси Назар Эшонқул ижодининг, биз шартли равишда белгилаган иккинчи босқичи даврида яратилган. “Шартли равишда” деб атаганимиз сабаби шундаки, миллий адабиётшунослигимизда адиб ижоди ҳали даврий босқичларга таърифланиб ўрганилмаган. Зеро, ёзувчининг XX асрнинг 80-йиллари охирида яратилган асарлари билан 90-йиллар охиридан бошлаб яратилган асарлари типологик-қиёсий, ғоявий-бадий таҳлил қилинганда ўзига хос, янги қарашлар, талқин ва ифода усуллар намоён бўлиши шубҳасиз.

Биз тадқиқотимиз давомида адиб ижодида ўтган асрнинг 90-йиллари охиридан бошлаб бурилиш юз берганини, ижодининг олдинги даврига нисбатан бу даврда адибнинг Шарқ мифологияси, фалсафасига мурожаат қилиши кучайгани, одамга ва оламга муносабат ўзгарганини сездик.

Бунинг яққол мисоли “Баҳовиддиннинг ити” ҳикоясидир.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, мазкур ҳикоя ҳам мифологик мотив асосида яратилган. Аммо энди адибнинг жамиятга, ўзини ўраб турган муҳитга муносабати кескин эмас, шарқона вазмин тус олган. Шу билан бирга инсон ва унинг ўрни ҳақидаги хулосаларда шарқона донишмандлик билан ёндашишга интилиш сезилади. Мазкур фикримиз исботини адибнинг 2000 йиллардан сўнг яратилган “Қултой”, “Бепоеён осмон”, “Сибизга носаси”, “Ҳайкал”, “Қўл” ҳикояларини ўқиб, айниқса, яққол кўриш мумкин.

Шу маънода, “Баҳовиддиннинг ити” ҳикояси адиб ижодининг биринчи босқичи билан иккинчи босқичини туташтириб туради, десак хато бўлмайди. Ҳикоя радио студияда ишлайдиган режиссёр тилидан ҳикоя қилинади, яқун эса унинг ёрдамчиси (ассистент) фикрлари ва изоҳи билан берилади.

Ҳикоя режиссёр ва унинг ёрдамчисининг аллақайси танловда иштирок этиш учун ижодий изланишлари жараёни билан бошланади. Улар танловда ғолиб бўлиш мақсадида янги тайёрланаётган радиоспектаклга овозли сайқал бериш учун шаҳарнинг бир бурчагидаги боғга бориб, қушларнинг табиий сайроқи товушини тасмага ёзиб олишни мақсад қилишади. Ташландиқ хиёбонда қушлар овозини ёзиб, кейин эшитиб кўришса, унда қуш овозидан кўра итнинг товуши баландроқ эшитиларди. Ахир у ерда ит йўқ эди, қушлар бири қўйиб, бири сайраб ётганди, қушлар овози қандай ғойиб бўлди, мунгли ит овози эса қаердан пайдо бўлди? Ушбу саволлар занжири режиссёрни эртанги кун ҳам, индинига ҳам қушлар овозини ёзиб олишга мажбур қилади. Аммо барибир ижодкорлар студияга бориб ёзилган тасмаларни тинглаб кўришса, қушлар овози ўрнида ит ингроғи баландроқ эшитилади.

Бу ҳолат қайта-қайта такрорланавергач, муҳаррир ва бошлиқлар режиссёрни айблашга тушишиб, ҳатто у мафкуравий жиҳатдан бузуқ эмасми, деган гумон ва хавотирга боришади. Аммо энди режиссёрга барибир эди: итнинг мунгли саси аста-секин режиссёрни ўзига ром қилиб олаётганди. У энди ит овозини эшитиш учун хиёбонга келадиган бўлади. Ташландиқ хиёбонга

ҳар келганда у итнинг ҳазин товушини аниқроқ эшита бошлайди. *“...Увиллашда мунис андуҳ бор эди. Ундан дард, мусибат, изтироб, ғам-уқубат тараларди. Бу дардга ва бу ғамга чидаб бўлмасди. Уни эшитган сайин шунчалик дард кўпаяр, мусибат улуғлашар, ғам юракни тўлдирар, йиғлагим келарди, аммо увиллашдан таралаётган хўрлик олдида йиғи нима бўлибди деб ўзимни овутардим. Одам қандай чидайди бу нолага деб ўкириб юборгинг келарди. У ўзининг андуҳи билан сеҳрлар, андуҳи билан мафтун қилар, мусибати билан жодулаб кўярди. Бу увиллашни эшитган одам бошқа оҳангни қайта эшита олармикин? Бу нола, бу маҳзунлик бошқа барча оҳанглари фош қилиб, сохталаштириб кўярди. Нега мен шу пайтгача бу андуҳни эшитмаганман, нега шу пайтгача бу мусибатдан узоқ бўлганман? Нега бу нола ўзларини хушанишин оҳанглари тагига яширди экан? Нега увиллаётган ит одамлардан ўзини пинҳон тутяпти экан?*

...Эртасига ҳам, кейинги кунлар ҳам мен боғнинг бир четинда ўтириб, кўзларимни юмганча кунимни шу ҳолатда, мусибат ва андуҳдан титраб ўтказдим. Мен увиллаётган итни кўргим, унинг ғамига шерик бўлгим, мусибат эзган бошини силагим келарди. Энди бир умр бу ноладан ҳам, итдан ҳам айрилолмайдигандай эдим.”⁷⁸²

Режиссёр ниҳоят ташландиқ боғда танаси кўтири итни кўради. Ҳар куни ўзининг маҳзун ноласини эшитишга келадиган режиссёрга ит ҳам ўрганиб қолади, улар иккаласи ўртасида ғойибон бир ришта пайдо бўлади.

“Унинг кўтири босган вужудига қандайдир сеҳрли бир куч бордай эди. Биз тезда бир-биримизга ўрганиб қолдик. Энди мен ҳам ит билан бирга девор туйнугидан эмаклаб, кўчага чиқар, кейин унинг изидан санқиб юардим. Биргаликда шаҳарнинг шунча йиллардан бери бирон марта кўрмаган ғарибгина кулбалар, тўкилай деб турган масжиду мадрасалар жойлашган эски тор кўчаларини, қадимий қалғалару қасрлар харобалари қолган тепаликларни айланиб чиқардик”⁷⁸³.

Режиссёр энди ит билан қўшилиб шаҳарда сайр қиладиган бўлади. У итни уйига бошлаб келади. Режиссёр итга кўнгил қўйгани сари унинг ишдан ҳам, шу пайтгача муҳим деб билган ташвишлардан ҳам кўнгли қолади, энди у фақат ит билан андармон эди, улар худди ошиқ-маъшуқларга ўхшарди. *“...Беихти-*

⁷⁸² Назар Эшонқул “Шафтоли гули. “O'zbekiston” НМИУ, 2011. 30-31-бет.

⁷⁸³ Назар Эшонқул. Ўша манба. 32-бет.

ёр қўлларим билан унинг жунларини силадим. Кафтларим энди дағаллашиб қурий бошлаган, сабаби менга номаъулум бўлган ит кунларидан дарак бериб турган яраларга тегди. Этим жимирлашди. Назаримда, бу яралар ўзимнинг танамда ва ўз танамни силаётгандай туюлди. Бу туйғу кейинчалик ҳам тарк этмади. Ҳар кеча унинг яраларини силарканман, худди ўз баданимни силаётгандай бўлар, кимдир ҳаётнинг адолатсиз сўқмоқларида орттирган жароҳатларимни силаб менга ором бераётгандай эди.”⁷⁸⁴

Биз ҳикоядан айрим парчаларни келтираяпмизки, бу парчаларни ўқимай туриб, ҳикояни тушуниш, англаш анча мушкул кечади. Муаллиф айнан уларда асарнинг ғоясини, мазмунини яширади. Ҳикоя охирида режиссёр ёрдамчиси боғда иккита итни учратади.

*“Ҳафсалам пир бўлиб, энди қайтмоқчи бўлганимда девор туйнугидан кириб келган, бир-бирини қувлаб юрган иккита итга кўзим тушди. Улар гоҳ мендан узоқлашиб боғ бўйлаб югуришар, гоҳ бир-бирини эркалаб тишлаганча, ёнимдан қувлашиб ўтар, худди икки ошиққа ўхшар, бир-бирларининг қўтирларини тиллари билан ялашар, бир-бирининг яраларига кўзларини суртишар, шу даражада бахтиёр эдики, менинг ёнларида турганимни ҳам, изидан анча ергача эргашиб борганимни ҳам сезишмади: улар бутун дунёни унутишгандек, улар учун фақат иккаласидан бошқа ҳеч нарсанинг, боғнинг ҳам, одамларнинг ҳам, улкан ва шовқинли шаҳарнинг ҳам аҳамияти йўқдек эди. Уларнинг бир-бирига муҳаббатига қараб менинг ҳам ҳавасим келди. Беихтиёр тасмаларга ёзилган увиллаш ёдимга тушди. Балки шулардан бирининг ноласи бизнинг тасмага тушиб, бизни роса овора қилгандир деб ўйладим. Энг қизиғи ва сизга бу нарсаларни батафсил ёзаётганимнинг сабаб шуки, итлардан бирининг бўйнида мен режиссёрнинг бўйнида кўп марта кўрганим – чарм тумор осилиб турарди. Боғда бошқа ҳеч кимни учратмадим... Режиссёрни топишнинг иложи бўлмади.»*⁷⁸⁵

Ҳикоя худди ёзувчининг “Эволюция” ҳикояси каби метамарфоза билан якунланади: режиссёр итга айланиб қолади. Агар мантиқ кўзи билан қаралса, ҳикоя жумбоқли бир чўпчакка ўхшайди. Аммо мифологизм, яъни мифлар тили билан ёндашсак, унда ана шу замонавий метамарфоза шартлилиги тагига яширинган ҳикоянинг мазмунини англаб етамиз. Ҳикояни бор қўла-

⁷⁸⁴ Назар Эшонқул. Ўша манба. 34-бет.

⁷⁸⁵ Назар Эшонқул. Ўша манба. 38-бет.

ми билан тушуниш учун унинг сарлавҳасига эътибор бериш керак бўлади? Нега Баҳовиддиннинг ити? Сарлавҳадаги исм улуғ авлиё Баҳовиддин Нақшбанд номига боғлиқми? Унда Баҳовиддин Нақшбанднинг ити бўлганми? Бу итнинг буюк шайхга нима алоқаси бор? Буни аниқламасдан туриб, ҳикоянинг ичига киролмаймиз. Ҳикоянинг номи унинг кириш эшиги.

Адиб билан бўлган бир суҳбатда ҳикоянинг номини сўраганимизда, “Ҳикоянинг номи Алишер Навоийнинг “Лисон-ут тайр” асарида, Баҳовиддин Нақшбанднинг ит ҳақидаги ҳикоятдан олинган”,- эди деган фикрини айтиб қолди. Шундан сўнг биз “Лисон-ут тайр” асаридан айнан ўша матнни излаб топдик. Мана ўша парча (асарнинг насрий баёнини келтираяпмиз.): “Комил Фанога эришмоқ ҳақида Ҳожа Баҳовиддин Нақшбанд сўзлари Олий сифатлар эгаси ва мўътабар зот, ҳақ равшанлигининг шоҳи ва тўғри йўлнинг гул солувчиси бўлган Ҳожа Баҳовиддин Нақшбанд бу иқлим узра тахт қургач, йўқлик мулкида ҳам подшо бўлди. Бу ҳақни билувчи киши сайр қилиш пайтларида ўз вужудини турли нарсаларга қиёс этар эди. Аммо ҳамма нарсадан ўзини кам кўриб, ўзини сарву гул олдидаги хору хас каби тутар эди. Бир кун унинг кўзига тозаликдан йироқ бўлган бир қўтир ит кўринди. Шайх уни ўзи билан тенглаштириб, кўзига ёш олганча нола чека бошлади. У шундай дер эди: – Бу ит вафо қилувчилар тоифасидандир, мен эса ундай эмасман. Ўзимни у билан тенг деб айта олмайман. У Аллоҳга вафодан ўзга нарсани билмайди, мен эса унга фақат жафо қиламан, холос! Назар эгаси бўлган Шайх шундай дегач, ит унинг олдидан йўл солиб, ўтиб кетди. Тупроқ устидаги ит қолдирган изларни кўрган Шайх яна нисбат қилишда давом этиб, шундай деди:

– Мен ортиқманми ёки бу из? Яна ўзига ўзи деди: – Эй инсофсиз киши! Бу из вафо аҳли аёнъидан нишонадир, сен эса вафосизлик сари этак судрайсан! У шу мазмунда сўзини тугаллагач, ер ўпиб, ит изларига кўзларини сурта бошлади...”⁷⁸⁶

Бу ривоят, ростданам, ҳикоянинг мазмунини очиб беришга хизмат қилади. Ҳикоя, гарчи асар бу талқинни ҳам инкор этмас-да, дастлабки туюлгани каби инсон ва итнинг дўстлашиши ҳақида эмас, балки унга чуқурроқ мазмун-ҳикмат сингдирилган. Хусусан, Фаридуддин Атторнинг “Тазкират-ул авлиё” асарида ҳам ит образи билан боғлиқ кўплаб ривоятлар ва ҳикматлар мавжудки, бу тасаввуф ғоялари ва ҳикматларида мазкур образ алоҳида

⁷⁸⁶ Алишер Навоий. Лисон-ут тайр. Насрий баён. 163-ҳикоят.

ўрин тутишини ҳам англатади. Фаридуддин Атторнинг сўфий-дан калтак еган итнинг донишманд Абу Саид хузурига адолат сўраб бориши ва ўзини урган сўфий ҳақида "...уни агар ҳаммага ўхшатганимда узоқроқ юрган бўлардим, ташқи қиёфасига қараб адашибман, унинг сўфий кийими мени алдади"⁷⁸⁷, деган ривояти ёки Жунайд Боғдодийнинг ўзига қараб қаттиқ хураётган итни кўрсатиб, "Бу итнинг овозида мен Яратганнинг ғазабини ҳис қилаяпман"⁷⁸⁸ – деган ривоятдан ҳам англашилиб турибдики, "ит" образи сўфиёна фалсафада алоҳида ўрин тутати.

Бизнингча, Назар Эшонқул ҳам "Баҳовиддиннинг ити" ҳикоясида ана шу тасаввуф анъанасини давом эттиради. Ёзувчи ҳикояга Фаридуддин Атторнинг "Мантиқ-ут тайр" асаридан олинган «...Шайх у гўзалнинг жамолини кўриш умидида ёр кўчасидаги итлар орасига қўшилди...» сатри эпиграф қилиб олинганки, бу билан яна бир бор "ит" образига урғу беради. Аммо ҳикоядаги ит бу биологик жонзот эмас, балки адабий-бадий тимсолдир. Ҳазрат Навоий келтирган ривоятдан ҳам англашилиб турибдики, Баҳовиддин Нақшбанд ҳазратлари учун ит – вафо, фақирлик, садоқат тимсоли. Бизнингча, ҳикоянинг асосий мазмуни ҳам ана шу тушунчалар билан боғлиқ, очиқроқ айтадиган бўлсак, ҳикоядаги ит ҳам вафо, садоқат, фақирлик, комиллик, маънавий етуклик тимсоли. Бу фазилатлардан узоқ яшаётган замонавий касб эгаси бўлмиш режиссёр табиат қўйнига қайтгач, (...адиб бекорага қаҳрамонларини "ташлиндик" хиёбонга бошлаб келмайди. Назар Эшонқулнинг "Ялпиз ҳиди" туркумидаги ҳикояларида қаҳрамон ташландик боққа – яъни, ўзининг кўнглига, ўзлигига назар ташлаб, ўзини қайтадан кашф қила бошлайдики, бу ҳикоядаги ташландик боғ ҳам қаҳрамоннинг ўзлиги, табиат билан уйғунлашуви, деб бемалол айтсак бўлади), у ўзи билан, ботини билан юзма-юз келади. Унинг уйғонишига ана шу нарса туртки беради. Маънавий камолот, пеъса қўйиб машхур бўлиш, кибру ҳаво, ўзини кўрсатишда эмас, балким фикрликда, камтарликда, ўз виждони, имонига ит каби содиқликда эканини англаб етади. Бу эса унинг маънан ўзгаришига – метмарфозага олиб келади. Аслида маънавий ўзгариш ҳам янги қиёфага кириш дегани.

Дарҳақиқат, ёзувчининг "Эволюция" ҳамда "Баҳовиддиннинг ити" ҳикоясидаги ҳар иккала қаҳрамон ҳам метамарфо-

⁷⁸⁷ Фаридуддин Аттор. "Тазкират-ул авлиё....

⁷⁸⁸ Керимов Г. М. Возникновение суфизма и основы его учения // Государство, религия, Церковь в России и за рубежом. – 2010.

зага учрайди. Асарлардаги мазкур ҳолат худди қадимги Овидий мифлари каби эврилиш сужетига қурилган бўлса-да, бир-бирига қарама-қарши маъноларга хизмат қилаяпти. “Эволюция” ҳикоясидаги метомарфоза қаҳрамоннинг тубанлашишини, ҳайвонийлашишни, “Боҳовиддиннинг ити” ҳикоясида эса маънавий камолотни рамзийлаштириб келаяпти. Демак, биринчи ҳикоя муҳитга нисбатан соф идеологик оппонетлик руҳида яратилган бўлса, кейинги ҳикоя эса даврнинг маънавий муаммоларини, шахснинг камолоти масаласини кўтаргани билан ҳам аҳамиятлидир.

Шу маънода, Назар Эшонқулнинг ҳикояларидаги мифопозитикани кўтарган муаммоларига қараб, шартли равишда, асарлар таснифини кенгроқ ва ойдинроқ англаш учун мафкуравий ва маънавий мавзуларга бўлиш мумкин бўлади.

Адибнинг “Маймун етаклаган одам”, “Ажр” ҳикояларида шахс маънавияти фожеаси қаламга олинса, “Тобут”, “Эволюция” ҳикояларида мафкура фожеаси манзаралари берилади. Умуман олганда, хоҳ мафкуравий, хоҳ маънавий масала кўтарилган бўлсин, Назар Эшонқул асарларида ё муҳит билан ёки жамият билан опозициядаги қаҳрамонни кўрамиз.

“Маймун етаклаган одам”, “Ажр”, “Тобут” ҳикоялари қаҳрамонлари ўзлиги, илдизи, миллий асоси, қадриятлар, анъаналар билан, бошқача айтганда, ўз халқи, ўз миллати, ўз юрти анъаналари билан, “Эволюция” ҳикояси қаҳрамони – муҳит ва мафкура, зулм ва зўрлик билан, “Боҳовиддиннинг ити” ҳикояси маънавий муҳит билан қарама-қарши нуқталарда тасвирланади. Айнан шунинг учун ҳам “Боҳовиддиннинг ити” ҳикоясида режиссёрнинг касбдошлари, яқинлари, дўстлари уни тушунишмайди, ҳатто уни инкор ҳам қилишади, унинг “ит” парастлигини масхара ҳам қилишади. Ишхонасида “хонангиздан ит ҳиди елаяпти”, деб тазъийқ ўтказишади. Буларнинг ҳаммаси давр билан, замон билан, муҳит билан унинг маънавияти билан юзма-юз турган шахс образини гавдалантиради.

Фаррух ЖАББОРОВ,
ЎЗР ФА Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори
институту тадқиқотчиси

«МАЛИКА АЙЁР» ДОСТОНИ ВАРИАНТЛАРИНИНГ ТАВСИФИ ВА ТАСНИФИ

Аннотация. “Малика Айёр” достони ўттизга яқин бахши репертуарида қайд этилган бўлиб, олти ижрочи талқинида ёзиб олинган. Шундан икки варианты нашр этилган, қолганлари ЎЗР ФА Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институт Фольклор архивида сақланади. “Малика Айёр”га версия ёки вариант дея қараладиган асарларни дostonчилик мактаблари кесимида таснифлаш ўринли. Бунда эпоснинг ички хусусиятлари, хусусан, сюжет таркибидаги фарқли жиҳатлар ҳам ўз-ўзидан намоён бўлади. Етакчи вариантга уйғун дostonлар, версия ҳолатидаги дostonлар ва асосий сюжетга тарихан боғлиқ дostonлар тарзида туркумлаган ҳолда қиёсий таҳлил қилиш мақсадга мувофиқ.

Калит сўзлар: дoston, эпос, вариант, версия, бахши

Фольклорга хос оғзакилик, коллективлик, анъанавийлик каби муҳим хусусиятлар, ўз навбатида, вариантликни ҳам тақозо этади. Мазкур масала назарий жиҳатдан ўзбек фольклоршунослигида ўтган асрнинг иккинчи ярмида ҳал этилган⁷⁸⁹. Шу боис жаҳон олимларининг мавзуга оид илмий қарашларини таҳлилга тортмасдан, атоқли фольклоршуносларимиз тўхтаган тугал хулосаларни келтириб ўтамиз.

Вариантлик фольклор табиати, унинг яратилиши ва жонли оғзаки ижодда яшаш қонуниятларидан келиб чиқади. Халқ оғзаки ижоди намуналарининг сюжети, образлилиги, поэтикаси, жанр хусусиятларини тўла қамраб олади. Вариантлик хусусиятини ифодалашда икки атама муҳим аҳамият касб этади: 1) вариант маълум бир асарнинг жонли оғзаки эпик анъана заминида вужудга келган, бир-бирини инкор этмасдан ёнма-ён яшай оладиган ва ўзаро фарқ қиладиган турли-туман нусхаларидир; 2) версия эса моҳиятан бирмунча кенг ҳодиса бўлиб, фольклор асарларининг ғоявий концепцияси, композицияси ва бадиий тасвир воситалари жиҳатидан фарқ қиладиган, лекин бир сюжет ва бир жанрдаги намуналарини англатади. Вариантлик фольклор асарларининг халқчиллигини, оммавийлигини ва тарқалиш чегараларини белгилайди. Халқ оғзаки ижодида кечган ва ке-

⁷⁸⁹ Мирзаев Т. “Алпомиш” дostonининг ўзбек вариантлари. – Тошкент: Фан, 1968. – Б. 168; Мирзаев Т. Халқ бахшиларининг эпик репертуари. – Т.: Фан, 1979. – Б. 152.

чаётган жараёнларнинг замиридаги қонуниятларни очиш учун бой материал беради⁷⁹⁰.

Илмий адабиётларда эпос вариантларининг юзага келишига субъектив ва объектив сабаблар кўрсатилади. Ижрочининг дунёқараши ва маҳорати, ижодкорлиги ёки ёдкашлиги, анъанага муносабати ва бадихағўйлиги субъектив омил бўлса, объектив сабаблар эса бир тарафдан халқ оғзаки ижодининг табиати билан белгиланади, иккинчи томондан ижтимоий-тарихий воқеалик тараққиёти билан изоҳланади⁷⁹¹.

Асрлар давомида оғиздан-оғизга ўтиб келаётган фольклор асарлари халқ ва ижрочилар онгида улкан эпик билим, ўзига хос қонуниятларга асосланган тафаккур тарзи, эстетик дунёқарашни ҳосил қилган бўлиб, ҳеч қайси бахши муайян дostonни куйлаганда у билан боғлиқ барча материалларни қамраб ололмайди. Қолаверса, ҳудудий поэтик мактабларда шаклланган анъанага кўра эпик хотирадаги бадий матннинг у ёки бу жиҳатига эътибор кучайтирилиши, баъзи ўринлари эса умуман унутилиши ёки рудимент тарзида сақлаб қолиниши табиий жараён. Шу маънода фольклор асарларини, айниқса, уларнинг сюжет таркибини ўрганишда барча версия ва вариантларини кўриб чиқмасдан тўла тасаввурга эга бўлиш мушкул. Одатда иккинчи даражали деб қараладиган, бадийяти ночор деб ҳисобланадиган матнларда ҳам асосий вариантдаги саволли ўринларни изоҳлашда калит вазифасини ўтайдиган мотив, эпизод, образ ва ҳатто бир сўз топилиши шубҳасиз.

Бизнинг тадқиқот объектимиз “Малика Айёр” дostonи ҳам тарихий илдизларининг чуқурлиги, фантастикага бойлиги ва сюжетининг қизиқарлилиги боис халқимиз орасида кенг тарқалган, ижрочилар томонидан турли-туман талқинларда куйлаб келинган. Изланишлар асносида ўттизга яқин бахши репертуарида ушбу дoston мавжудлиги аниқланди. Бироқ бугун қўлимизда еттита тўлиқ бадий матн бўлиб, фақат икkitаси нашр этилган, қолганлари ЎЗР ФА Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институтининг Фольклор архивида сақланмоқда. Ушбу версия ва вариантларни тадқиқ этишга киришишдан олдин умумий тавсифлаб ва таснифлаб чиқиш, дostonларнинг ёзиб олиниш тарихи, ижрочиларининг қайси поэтик мактабга мансублиги, асосий репертуари ҳамда устозлари ҳақидаги маълумотларни келтириш мақсадга мувофиқ.

⁷⁹⁰ Имомов К., Мирзаев Т., Саримсоқов Б., Сафаров О. Ўзбек халқ оғзаки поэтик ижоди. – Т.: Ўқитувчи, 1990. – Б. 11.

⁷⁹¹ Мирзаев Т. Халқ бахшиларининг эпик репертуари. – Т.: Фан, 1979. – Б. 72-73.

В.М.Жирмунский, Ҳ.Т.Зарифов “Ўзбекский народный героический эпос” китобида “Малика Айёр” достони Фозил шоир ва Мелаш бахшидан ёзиб олингани, Пўлкан ва Абдулла шоир репертуарида ҳам мавжудлиги қайд этилади⁷⁹². Тадқиқот яратилган даврда мазкур эпос учта поэтик мактаб – Булунғур, Қўрғон ва Шаҳрисабз дostonчилик анъаналарида қуйланиши маълум бўлган.

“Малика Айёр” дostonининг етакчи ва мумтоз варианты сифатида Фозил Йўлдош ўғли (1872–1955) талқини барча фольклоршунослар томонидан бир овоздан эътироф этилади. Фозил шоир ижодий бақувват поэтик марказ вакили саналади. У вояга етган Лойқа қишлоғида Булунғур дostonчилик мактабининг йирик намояндалари ака-ука бахшилар – Йўлдош, Қўлдош ва Суяр яшаб ижод қилган (барчаси қирқ уруғидан). Фозил шоирнинг устозлари шажараси Йўлдош шоир, Йўлдошбулбул орқали Муҳаммад шоирга (XVIII асрнинг иккинчи ярми) бориб тақалади. Ўз даврида Йўлдош шоир ижрочилик анъаналарини ёйиши, янги авлод бахшиларига устозлик қилиши билан шухрат қозongan. Унинг булунғурлик ва янгиқўрғонлик (ҳозирги Жиззах вилоятининг Ғаллаорол тумани) ўн бир шоғирдини Фозил шоир номма-ном эслаб, фольклоршуносларга санаб берган⁷⁹³. Айтмоқчимизки, Фозил Йўлдош ўғлидан “Алпомиш”, “Малика Айёр” сингари мумтоз дostonларнинг ёзиб олиниши бежиз эмас. Унинг репертуаридаги эпос намуналари фақат бадийий етуклиги билан эмас, айти пайтда қадимий қатламларининг фавқулodда сақлаб келингани билан ҳам ажралиб туради.

Ушбу поэтик мактабга мансуб яна икки бахшидан “Малика Айёр” дostonи ёзиб олинган. Биринчи вариант В.М.Жирмунский, Ҳ.Т.Зарифов тилга олган Мелаш Эрматовга тегишли. Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институтининг Фольклор архивида №130 инвентар рақами билан сақланаётган қўлёзма асар “Авазхон” деб номланган бўлиб, уни 1940 йили Зомин тумани Бешкуби қишлоғида яшаган Мелаш бахши Эрмат ўғлидан Тошпўлатова (исми кўрсатилмаган) лотин алифбосида ёзиб олган⁷⁹⁴.

⁷⁹² Жирмунский В.М., Зарифов Х.Т. Узбекский народный героический эпос. – М.: ОГИЗ Госкомиздат, 1947. – С. 252.

⁷⁹³ Ўша манба. – С. 48-49.

⁷⁹⁴ Авазхон. Айтувчи: Мелаш бахши Эрмат ўғли. ЎЗР ФА Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институтининг Фольклор архиви. Инв № 130.

Кейинги вариант эса Ёрлақаб Бекназар ўғли ижросида етиб келган. Бу шоир ҳам зоминлик, ўзи Қарапчи қишлоғида туғилган, Сўлоқли қишлоғилик Худойназар бахшининг шогирди бўлган. Тўра Мирзаев 1962 йилги экспедиция чоғи Ёрлақаб бахшини 74 ёшда эди деб эслайди⁷⁹⁵ (демак, 1888 йили туғилган). "...ижрочилик усули Фозил Йўлдош ўғлининг дoston куйлаш манерасига жуда-жуда ўхшаб кетади, – деган эди ўшанда Ҳоди Зариф. – Ҳатто бу бахшиларнинг куйларида ҳам муайян айнанлик бор. Аммо сўз ва репертуар бойлиги жиҳатидан уларнинг ораларидаги фарқ ниҳоятда катта. Бундай бўлиши табиийдир. Ҳамма бахшилар ҳам Фозил Йўлдош ўғли, Эргаш Жуманбулбул ўғли ёки Пўлкан шоир даражасига кўтарила олмаганлар"⁷⁹⁶. Атоқли олим шунга қарамай, Ёрлақаб бахши анъанани тўла сақлаб келаётган маҳоратли ижрочилардан ҳисобланишини таъкидлаб, бу истеъдодли шоир кексайиб қолганида аниқлангани, у билган дostonлар асосан 70 ёшдан ўтганидан кейингина ёзиб олинганига таассуф билдиради. "Малика Айёр"нинг мазкур вариантини тадқиқ этишда ушбу омилни ҳам назардан қочирмаслик талаб этилади. Дoston кўлёзмаси Фольклор архивида сақланади, ёзиб олувчи сифатида Темир Очилов кўрсатилган. Шомирза Турдимов томонидан нашрга тайёрланиб, "Ўзбек халқ ижоди ёдгорликлари" юз томлигининг навбатдаги жилдларига киритилиши мўлжалланган.

Эпоснинг ягона дostonчилик мактабига хос ҳар учала талқини (Фозил Йўлдош ўғли, Мелаш Эрмат ўғли, Ёрлақаб Бекназар ўғли) сюжет таркиби, етакчи мотивлари ва бошқа бадий хусусиятлари билан ўзаро вариант ҳисобланади. ЎЗР ФА Шарқшунослик институтида сақланаётган Котиб Махмур кўлёзмасини ҳам, Санъат Сариёвнинг қиёсий таҳлилларидан келиб чиқиб, Булунғур дostonчилик мактабига хос деган тўхтамга келиш мумкин.

"Малика Айёр" дostonининг Қўрғон поэтик мактаби ижрочилик анъаналарида қандай намоён бўлгани ҳақида етарли маълумотга эга эмасмиз. Фавқулodда қувваи ҳофизаси билан ажралиб турадиган, бахшилар орасида энг кўп – етмиш дoston билиши билан машҳур Муҳаммадқул Жонмурод ўғли Пўлкан (1874–1941) репертуарида ҳам мазкур асар қайд этилгани ҳақида юқорида эслаб ўтгандик. У ушбу эпосни устози Жассоқ бахшидан ўрганганми ёки бошқа поэтик анъаналардан ўзлаштирганми – аниқ бирор нима дейиш қийин. Тарихий қатламлари исломдан

⁷⁹⁵ Мирзаев Т. Ҳоди Зариф суҳбатлари. – Т.: 2013. – Б. 243.

⁷⁹⁶ Ўша манба. – Б. 244.

олдинги даврларга бориб тақаладиган, бой фантастик бўёқлар билан йўғрилган “Малика Айёр” достони Қўрғон ижодий мактабида кейинчалик эътибор марказидан четда қола бошлаган бўлса керак. Негаки, бу ерлик бахшиларнинг эстетик қарашларида дostonда реализм, ҳаётийлик босим келиши керак, деган нуқтаи назар мустаҳкамланиб, фантастик унсурлар эртаққа хос қабилда бадий материал орасида муайян жанрий чегара белгиланган.

Бир томондан Қўрғон дostonчилари, иккинчи томондан қорақалпоқ жировлари билан ижодий алоқалари бўлган Нурота бахшичилиги мактаби вакили Бекмурод Жўрабой ўғли (1878–1956) оғзидан Зубайда Хусаинова ёзиб олган “Малика Айёр” дostonи номи “Гулшанбоғ” дея ўзгартирилиб, мустақил асар сифатида тақдим этилган⁷⁹⁷. Бизнингча, ушбу ҳодиса янги дoston яратишга уриниш маҳсули ўлароқ юзага келган. Сюжет таркибига синчиклаб назар ташланса, мотив ва эпизодлари бошқа асарлардан йиғиб олингандек курама манзара ҳосил бўлади. Баъзи маълумотларга қараганда, Исмоил бахши Ражабов (1929 йили Деҳқонободда туғилган) “Гулшанбоғ” деган дoston куйлаган⁷⁹⁸. Ҳар ҳолда, китобдан ўрганган чиқар. Ёки номи бир хил-у, мазмунни умуман бошқа асар бўлиши мумкин.

“Малика Айёр” дostonининг Абдулла Нурали ўғли (1874–1957) версияси борасида айрим маълумотларгина етиб келган. Бахшиларнинг эстетик қарашлари ҳақида гап кетар экан, Фозил Йўлдош ўғли Абдулла шоир талқинида кабутарга айланиб қочган маликани Ёўрўғли лочинга айланиб қувишини танқид қилгани, агар бунинг иложи бўлса, Авазни от билан шундай сермашаққат сафарга жўнатишга ҳожат қолмаслиги, демак, асар бошида эврилиш мотивининг қўлланилиши воқеалар ривожига мос келмаслигини уқтиргани эсланади⁷⁹⁹. Абдулла шоир ижросида дostonдан бир парча (“Авазнинг жангга отланиши” – “Аваз идёт в бой”) граммофонга ёзиб олингани маълум⁸⁰⁰. Ҳоди Зариф-

⁷⁹⁷ Гулшанбоғ. Айтувчи: Бекмурод Жўрабой ўғли. Ёзиб олувчи Зубайда Хусаинова. Нашрга тайёрловчилар Зубайда Хусаинова, Муҳаммаднодир Саидов. – Т.: Фан, 1966. – Б. 144. Гулшанбоғ. Ўзбек халқ ижоди. Кўп томлик / Айтувчи: Бекмурод Жўрабой ўғли. Ёзиб олувчи Зубайда Хусаинова. Нашрга тайёрловчилар Зубайда Хусаинова, Муҳаммаднодир Саидов // Гулшанбоғ. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги бадий адабиёт нашриёти, 1969. – Б. 149–284.

⁷⁹⁸ Жўраев М., Амонқулов Қ., Жўраева М. Ўзбек бахшилари. I жилд. Т.: 2015. – Б. 28–29.

⁷⁹⁹ Жирмунский В.М., Зарифов Х.Т. Узбекский народный героический эпос. – М.: ОГИЗ Госкомиздат, 1947. – С. 40.

⁸⁰⁰ Ўша манба. – С. 52.

нинг экспедиция кундалигига 1929 йил 29-30 июнь кунлари битилган қайдларда ушбу факт очиқлаб берилган:

“29 июнь... Шоир дўмбирани олиб, Гўрўғлининг қариб қолганидан, ўзини ёлғондан ўлдириб, дўст-душманини синаганидан терма айтди. Сўнг “Малика Айёр” достонини бошлаб, Авазни Маликага жўнатиб, йўлда Гавир полвон билан кўриштириб ва Авазни у билан олиштириб тўхтатди...

30 июнь. Эрта билан Абдулла шоир оғзидан Соқибулбул отни эгарлаш учун борганида, от Соқибулбулни остига олиб, тепиб эгарлатмаганда, Соқибулбул Ғиротни таъриф қилиб айтган ғазалини ва отни эгарлаб келиб Авазга миндиргандан сўнг, Авазхон Малика Айёрни олиб келиш учун жўнаб кетишини ёздим. 14 бет...”⁸⁰¹.

Кундаликдаги битиклар шуниси билан ажабланарлики, бу ерда граммофон пластинкаси ҳақида гап йўқ. Аксинча, иш ҳажми 14 бет дея қоғозда кўрсатилмоқда. Фольклоршунос аввал овоз тарзида ёзиб олиб, кейин матнга айлантирган бўлиши мумкин. Экспедиция қайдлари батафсиллиги билан аҳамиятли. Биз пластинка ёки матн билан танишмасданоқ, Абдулла шоир ижросидаги “Малика Айёр” достони ҳақида, сюжет таркиби ва мотивлари бўйича қисман бўлса-да тасаввур ҳосил қиламиз.

Абдулла Нурали ўғли “қандай қилиб шоир бўлгани, достонларни қандай ва кимдан ўргангани сўралганда, мусбат жавоб бермайди. “Ёшлигимда, чўпонлик қилиб юрганимда бирдан келиб қолди. Қандай қилиб ўрганиб қолганимни ўзим ҳам билмайман”, дейди ва “Ҳеч бир шоирга иярганим йўқ ва ҳеч кимга мана бу достонни ўргатиб қўйинг, деб борганим йўқ...” дейди... Достонларни кимдан ўрганганини яширади”⁸⁰². Суҳбат асносида аён бўлишича, Абдулла Нурали ўғли Ражаб шоирдан эшитиб ижро маҳоратини мустақил эгаллаган. Устоз-шогирд бахшилар XIX асрнинг иккинчи ярмида мавжуд бўлган Шаҳрисабз достончилик мактабининг сўнгги вакилларида саналади.

Зоҳир Қўчқор ўғли 1920 йили Когонда туғилган, ҳаётининг асосий қисми ва ижодий фаолияти Шаҳрисабз билан боғлиқ. Дастлаб Ислом шоирга, сўнгра Абдулла шоирга шогирд тушган. 1975 йил 27 августда “Ленин йўли” газетасининг 170-сонидан чиққан “Устозим ҳақида” мақоласида Ислом отадан икки йил ичида 35 терма ва 7 достон, шу жумладан, “Оймалика”ни

⁸⁰¹ Мирзаев Т. Ҳоди Зариф суҳбатлари. – Т.: 2013. – Б. 270-271.

⁸⁰² Ўша манба. – Т.: 2013. – Б. 270.

ўзлаштириб олганини ёзади⁸⁰³. Бошқа ўринда эса бу асарни Абдулла шоирдан ўргангани қайд этилади⁸⁰⁴. Фольклор арихивида Зоҳир шоирдан ёзиб олинган асарлар орасида “Ой малика Хўбон” ҳам сақланади⁸⁰⁵. Қодир бахши Раҳимовнинг 1985 йили тузилган репертуари⁸⁰⁶ рўйхатидаги “Маликаи Хуббон”, номидан келиб чиқсак, ушбу дostonнинг версия ёки вариантларидан бўлиши мумкин. Негаки, 70 дoston билиши таъкидланадиган бу халқ шоири фақат устозлари анъаналарига эргашибгина қолмай, балки барча поэтик марказлар ютуқларидан баҳраманд бўлгани билан маълуму машхур (Қодир бахши ижодий бисотида “Малика Айёр”, “Малика Хуббон” ва “Таркистон” ҳам бир пайтда учраши қизиқ ҳолат, лекин негaдир “Таркибадахшон” ҳақида гап йўқ). Шунингдек, Юсуф Ўтаган ўғли (1915–1978) репертуарида “Авазхон ва Маликаи Хўбон” деган дoston тилга олинган, афсуски, унинг на қисқача мазмуни, на сюжет ва мотивлари билан танишиш имконига эгамиз.

Шаҳрисабз (Чироқчи⁸⁰⁷) бахшичилик мактаби самарқандлик дostonчилар билан кўпроқ ижодий алоқада бўлган (“бахши” эмас, “шоир” истилоҳининг кенг қўлланилиши ҳам бунинг бир исботи). Зоҳир шоир ҳатто дўмбирасининг тузилишини Ислom шоир созининг ўлчамида олган экан⁸⁰⁸. Илмий адабиётларда Ислom Назар ўғлининг ўзи ҳам бир тарафдан Шаҳрисабз, иккинчи томондан Қўрғон мактабига туташгани кўрсатилади. Дастлаб бобоси Ражаб шоир⁸⁰⁹ ва қишлоқдоши Эрназар бахши сабоғини олади (у эса ўз навбатида бир қатор кўшиқларни Оқтошга тез-тез бориб турган икки шаҳрисабзлик бахшидан ўрганган экан). Ислom шоир устозлари қаторида Жуманбулбулни алоҳида эслаб ўтади. 26 ёшида мустақил дostonчи бўлиб етишса-да, кейин ҳам Тўхтамиш шоирдан таълим олишда давом этади⁸¹⁰. Демак,

⁸⁰³ Зоҳир шоир Қўчқоров. Устозим ҳақида // Ислom шоир. Эссе ва хотиралар. – Т.: Тафаккур, 2015. – Б. 56-59.

⁸⁰⁴ Жўраев М., Амонқулов Қ., Жўраева М. Ўзбек бахшилари. I жилд. Т.: 2015. – Б. 22.

⁸⁰⁵ Ўша манба. – Б. 20-22.

⁸⁰⁶ Муродов М., Эргашев А. Алпомишнома. 1-китоб. – Т.: Меҳнат, 1999. – Б. 330.

⁸⁰⁷ Малик Муродов, Абдуолим Эргашев нуқтаи назарига кўра, бу поэтик марказни Чироқчи деб номлаш тўғрироқ бўлади.

⁸⁰⁸ Муродов М., Эргашев А. Алпомишнома. 2-китоб. – Т.: Меҳнат, 2000. – Б. 17.

⁸⁰⁹ Ислom шоир Назар ўғли. Таржимаи ҳол. Тўпловчи ва ёзиб олувчи, бошлама-яқунлама жумлалар муаллифи: Отаёр // Ислom шоир. Эссе ва хотиралар. – Т.: Тафаккур, 2015. – Б. 41-46.

⁸¹⁰ Жирмунский В.М., Зарифов Х.Т. Узбекский народный героический эпос. – М.:

Зоҳир Қўчқор ўғлидан ёзиб олинган “Ой малика Хўбон” достони Шаҳрисабз, Қўрғон ва Нарпай поэтик марказлари анъаналарига алоқадор деган хулосага келиш мумкин.

“Ўзбек бахшилари” китобида Қашқадарё-Сурхондарёнинг ўнга яқин дostonчилари репертуарида “Малика Айёр” қайд этилган: Абдулла шоир Нурали ўғли⁸¹¹ (бу ҳақда сал аввал тўхталдик), Шомурод бахши Тоғай ўғли (1932 йили Чироқчида туғилган)⁸¹², Қаҳҳор бахши Раҳимов (1957 йили Деҳқонободда туғилган)⁸¹³, Санжар Чўбаев (1986 йили Чироқчида туғилган, Шомурод бахшидан ўрганган dostonлари орасида “Малика Айёр” ҳам санаб ўтилган)⁸¹⁴, Мамадрайим бахши Муҳаммад Содиқ ўғли (1889 йили Жарқўрғонда туғилган, чолғу жўрлигисиз айтган)⁸¹⁵, Чоршанба бахши Раҳматулла ўғли (1935 йили Шерободда туғилган)⁸¹⁶, Жовли бахши Тангиров (1963 йили Деҳқонободда туғилган. Қодир бахшининг шогирди)⁸¹⁷, Равшан Маматмуродов (1969 йили Деновда туғилган. Бобораҳим бахшининг ўғли)⁸¹⁸.

Энди бу ижрочиларни туркумлаб чиқсак, Абдулла шоир Нурали ўғли, Шомурод бахши Тоғай ўғли, Санжар Чўбаев Шаҳрисабз (Чироқчи) мактабига бирикади. Санжар Чўбаев бахшиларнинг энг кейинги авлодига мансуб бўлиб, “Малика Айёр” dostonини Шомурод бахшидан ўрганган. Абдулла шоирдан 1929 йилдаёқ Ҳоди Зариф dostonнинг Авазхон сафарга жўнаб кетишигача бўлган қисмини ёзиб олган⁸¹⁹. Демак, мазкур мактабнинг анъанавий репертуарида “Малика Айёр” бўлган.

Шеробод мактаби вакиллари Қаҳҳор бахши Раҳимов, Жовли бахши Тангиров, Равшан Маматмуродов (отаси Бобораҳим бахши орқали) Қодир бахши Раҳимовга туташади. Бу донгдор dostonчининг репертуарида “Малика Айёр” ҳам борлиги “Ўзбек бахшилари” китобида келтирилмаган. Бироқ “Алпомишнома”да Қодир Раҳимов ўзининг бахши бўлиб етишишида устозлари-

ОГИЗ Госкомиздат, 1947. – С. 52.

⁸¹¹ Жўраев М., Амонкулов Қ., Жўраева М. Ўзбек бахшилари. I жилд. Т.: 2015. – Б. 10-11.

⁸¹² Ўша манба. – Б. 29.

⁸¹³ Ўша манба. – Б. 34.

⁸¹⁴ Ўша манба. – Б. 43.

⁸¹⁵ Ўша манба. – Б. 56.

⁸¹⁶ Ўша манба. – Б. 64.

⁸¹⁷ Ўша манба. – Б. 77-78.

⁸¹⁸ Ўша манба. – Б. 82.

⁸¹⁹ Мирзаев Т. Ҳоди Зариф суҳбатлари. – Т.: 2013. – Б. 271.

дан ташқари, Фозил шоир ва Эргаш шоирнинг китоблари ҳам муҳим ўрин тутганини этироф этгани айtilган⁸²⁰. Шунингдек, “Алпомиш”, “Кунтуғмиш”, “Малика Айёр” сингари китоб ҳолида чоп этилган дostonларни ўқиш Қодир бахшининг репертуари бойиши, маҳорати ошиши, асарлари бадияти юксалишига хизмат қилгани таъкидланган⁸²¹. Шундан келиб чиқиб мазкур уч ижрочи куйлаётган “Малика Айёр” дostonининг Фозил Йўлдош ўғлидан 1927 йили ёзиб оlinиб, китоб ҳолида 1941, 1949, 1955, 1958 йиллари қайта-қайта нашр этилган вариантининг янги талқинлари деб тахмин қилиш мумкин.

2008 йили Бобораҳим бахши биз билан суҳбатда “Малика Айёр” дostonи бошlamасини айтиб бера туриб гап орасида “китобда шундай” дея қистириб ўтган (аудиоёзув такрор эшитиб кўрилди). Ўша мулоқот чоғи янги дostonларнинг яратилиши ёки бошқа манба (жонли ижро ёки китоб)дан ўзлаштирилиши тўғрисида фольклоршунослик учун муҳим маълумотлардан сўз очилган. У асар мазмунини эшитиб ёки ўқиб олиб, қўшиқларини ўзи боғлаб кетаверар, шу тариқа тарихий ва замонавий мавзуларда бир неча дoston тўқиган экан. “Юрагимнинг жўри бўлган дўмбирам” тўпламида Бобораҳим бахши ва ўғли Равшан бахши ижросидаги “Малика Айёр”дан икки назмий парча киритилган⁸²². Ҳақиқатан ҳам, қўшиқлар нашр вариантдан фарқ қилса-да, мазмун бирлиги сақлангани сезилади.

Равшан Маматмуродов “Малика Айёр” дostonини китобдан ўқимаганини, отаси Бобораҳим бахшидан, отаси эса устози Тошмурод бахшидан, у бўлса Умир бахшидан ўрганганини уқтиради. Тошмурод Тўра ўғли (баъзи манбаларда Туроб ўғли⁸²³. 1897–1987 ёки 1900–1989) Мирза Хўжамурод ўғли (1875–1913) ва Исмоил Тўра ўғли (1878–1969) орқали Бойсун дostonчилиқ мактаби билан, Мардонақул Авлиёқул ўғли (1886–1966) орқали эса Шеробод дostonчилиқ мактаби билан уланади⁸²⁴. Ҳар икки ҳудуднинг анъанавий ижрочиличига “Малика Айёр” куйлангани маълум эмас. Машҳур бахшилар сулоласи вакили, халқ оғзаки ижоди билим-

⁸²⁰ Муродов М., Эргашев А. Алпомишнома. 1-китоб. – Т.: Меҳнат, 1999. – Б. 315.

⁸²¹ Ўша манба. – Б. 313.

⁸²² Юрагимнинг жўри бўлган дўмбирам. Тўплаб, нашрга тайёрловчи: Ўктам Ҳақимов. – Т.: Академнашр, 2019. – Б. 26-27, 119.

⁸²³ Жўраев М., Амонқулов Қ., Жўраева М. Ўзбек бахшилари. I жилд. Т.: 2015. – Б. 56. Юрагимнинг жўри бўлган дўмбирам. Тўплаб, нашрга тайёрловчи: Ўктам Ҳақимов. – Т.: Академнашр, 2019. – Б. 11.

⁸²⁴ Муродов М., Эргашев А. Алпомишнома. 1-китоб. – Т.: Меҳнат, 1999. – Б. 476.

дони Чори Умиров бу дostonни болалигида катта юзбошилар оғзидан эшитмагани, фақат Бобораҳим бахши айтиб юришини яхши эслаши, катта эҳтимол билан китобдан ўзлаштирган бўлиши мумкинлигини билдирди. “Малика Айёр” дostonи Бобораҳим бахшининг яна бир устози Қодир бахши репертуарига Фозил шоир вариантини китобдан ўзлаштириш йўли билан кириб келгани ҳақида юқорида тўхталгандик. Қодир бахшининг шогирди Жовли бахши Тангировдан дostonнинг сюжетини ёзиб олди. Кўп жиҳатдан нашр варианты билан айнан келади. Фақат Торкистон мамлакати Кўкбулоқ қўлининг остида деб талқин қилинади (“Таркибадахшон”нинг таъсири бўлиши мумкин). Асарнинг фантастик жиҳатлари яхши сақланмаган. Бу ижрочилар ва тингловчиларнинг эстетик қарашларига боғлиқ. Жовли бахшининг таъкидлашича, сеҳр-жоду эртакка хос, дoston ҳаётий бўлиши керак. Ушбу факт ҳам “Малика Айёр” жанубий поэтик мактабларга бир қадар бегона ҳодиса эканига ишора қилади.

Чоршанба бахши Раҳматулла ўғлининг ижодий бисотидаги “Малика Айёр” дostonи китобдан ўқиб ўрганилгани тўғрисида шогирди, Ўзбекистон халқ бахшиси Абдуназар Поёнов далолат қилмоқда: “Чорша бахши ёшлигимда молнинг изидан юриб, 1955 йили чиққан китобидан ўқиб ўрганганман, дерди. Устознинг қувваи ҳофизаси кучли эди, дostonни Фозил шоирнинг талқинига жуда яқин қилиб куйларди. “Малика Айёр”нинг яна деновлик Тошмурад юзбошидан магнит тасмасига ёзиб олинган вариантини ҳам эшитганман. Мазмуни Чорша бахшининг айтганига ўхшаш, лекин қўшиқлари бирмунча фарқли ва анча қисқарган эди. У ҳам китобдан ўрганган чиқар. Бу дoston Сурхондарё бахшилари анъанавий репертуарида бўлмаган, деб ўйлайман”⁸²⁵.

Сурхондарё бахшилари бисотида “Малика Айёр” дostonи бўлмаган, деган тугал хулосага келишимиз учун бир маълумот монелик қилмоқда. Мамадрайим бахши Муҳаммад Содиқ ўғли 1889 йили Жарқўрғонда туғилган бўлиб, 1958 йилги фольклор экспедицияси чоғи аниқланган. “Малика Айёр” дostonини Оқназар қишлоғида яшовчи Турғун бахшидан ўрганилган айтилади⁸²⁶. “Алпомишнома”да келтирилган шажарада Муҳаммад Раҳимхўжа Муҳаммад Содиқ ўғли Шеробод дostonчилик мактабининг донгдор вакили Шерназар Бердиназар ўғлининг (1855–1915)

⁸²⁵ Турдимов Ш. Эл оралаб оққан дарёлар // Маънавий ҳаёт. – 2018, № 4. – Б. 69.

⁸²⁶ Жўраев М., Амонқулов Қ., Жўраева М. Ўзбек бахшилари. I жилд. Т.: 2015. – Б. 56.

шогирди деб кўрсатилган⁸²⁷. Турғун бахши ҳақида маълумот тополмадик. Ҳар ҳолда, Мамадрайим бахши аниқланган 1958 йилги фольклор экспедициясигача “Малика Айёр” достони китоб ҳолида уч марта чоп этилганини унутмаслигимиз керак. Ушбу нашрлардан бирор нусхаси олис Сурхондарёга етиб борган-бормагани, устига устак, қисқа фурсатда бир ижрочи ўқиб ўзлаштириб, иккинчисига ўргатишга ҳам улгурган-улгурмагани бизга қоронғи. Хуллас, ушбу факт ҳозирча очиқланмай қолмоқда.

Сурхондарё ва Қашқадарё бахшиларида “Малика Айёр” достонининг вариантларини ёзиб олиш ва тадқиқ этиш юқоридаги масалага усул-кесил хулоса яшашга имкон яратиши билан бирга, эпоснинг китоб ҳолидаги наشري жонли ижро жараёнига қандай таъсир кўрсатиши, поэтик мактаблар бегона бадий ҳодисани мавжуд аъъанага қанчалик мослаштириши, бу аснода асарнинг сюжети, композицияси ва образлар тизими қай даражада ўзгариб бориши, дostonчиликнинг тарихий тадрижи ва поэтик марказларнинг ўзаро алоқаларига оид бир қатор масалаларга ойдинлик киритишда муҳим аҳамиятга эга.

“Малика Айёр” достони жанубий поэтик мактабларга хос бўлмаган, деган фикримизни қатъийлаштирадиган яна бир далил шуки, Сурхондарё бахшилари сюжети мазкур эпоснинг умумий мазмунига уйқаш “Таркибадахшон” ва “Таркистон” достонларини кўйлаб келади.

“Таркибадахшон” достони Сафар юзбоши (?–1898) сулоласига мансуб Умир шоир Сафар ўғли (1894–1966)⁸²⁸, Чори бахши Умиров (1937 йил Деҳқонободда туғилган)⁸²⁹, Абдуқаҳҳор бахши Умиров (1966 йили Деҳқонободда туғилган, Қора бахшининг ўғли)⁸³⁰ репертуарида қайд этилган. Фольклоршунос Абдуолим Эргашев 1989 йил декабрь – 1990 йил август ойларида Чори бахши Умировдан ёзиб олган. ЎЗР ФА Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институтининг Фольклор архивида № 1814-инвентар рақамида сақланмоқда. Олти тафтишдан иборат, крилл алифбосида икки хил дастхат билан битилган⁸³¹.

⁸²⁷ Муродов М., Эргашев А. Алпомишнома. 1-китоб. – Т.: Меҳнат, 1999. – Б. 478.

⁸²⁸ Жўраев М., Амонқулов Қ., Жўраева М. Ўзбек бахшилари. I жилд. Т.: 2015. – Б. 14-15.

⁸²⁹ Ўша манба. – Б. 66-67.

⁸³⁰ Ўша манба. – Б. 79-80.

⁸³¹ Таркибадахшон. ЎЗР ФА Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институтининг Фольклор архиви, инв. № 1814.

Қўлёзма охирида кўрсатилишича, Чори бахши Умиров 1937 йил 2 февралда Қашқадарё вилояти Деҳқонобод тумани Етимқудуқ қишлоғида Умир шоир Сафаров оиласида туғилган. 20 ёшидан дoston айта бошлаган. 1956–1958 йиллари Қарши ўқитувчилар тайёрлаш институтида ўқиган. 1958–1969 йиллари Деҳқонобод туманидаги 1-мактабда ишлаган. 1969 йили Сурхондарё вилоятининг Гагарин туманига кўчиб бориб, “Навбахор” давлат хўжалигида тракторчи, сувчи бўлиб хизмат қилган. Машхур бахши, отаси Умир Сафаровдан “Алпомиш”, “Тўрўғлининг туғилиши”, “Шахиднома”, “Ғарибнома”, “Авазнинг туғилиши”, “Нурали ва Семурғ”, “Шерали”, “Мозондара”, “Шералининг банди бўлиши”, “Ойпарча”, “Балхувон”, “Қирқ дарбозали Қирим”, “Таркибадахшон” сингари 30 дан ортиқ дoston, ўнлаб термалар ўрганган⁸³². “Отам кўпкарима-кўпкари кезиб, “Таркибадахшон”-ни айтиб юрарди”, дейди Ўзбекистон халқ бахшиси Чори Умиров биз билан суҳбатда⁸³³.

“Таркистон” дostonи Қора бахши Умировдан (1934 йили Деҳқонободда туғилган) ёзиб олингани маълум⁸³⁴. Қодир бахши Раҳимовнинг ижодий бисотида ҳам бўлган⁸³⁵. Абдуназар бахши Поёнов (1954 йили Бойсунда туғилган) ижросидаги “Таркистон” дostonининг аудиоёзуви Ўзбекистон миллий телерадио компанияси олтин фондида сақланмоқда⁸³⁶. “Маданият ва марифат” телеканали эса баъзи қисқартиришлар билан видеога муҳрлаган. Абдуназар Поёнов дostonни Қодир Раҳимовдан эшитган: “1985 йилнинг кузида қишлоғимизга келганда айтган эди”, деб эслайди. Муҳаммад Эшбоев эса (1970 йили Деҳқонободда туғилган) Абдуназар бахшидан ўрганган⁸³⁷. Шу ўринда кичик эскартиш: “Ўзбек бахшилари” китобида асар номи баъзи ўринларда “Туркистон” тарзида нотўғри берилади⁸³⁸. Фольклоршунослик билимларида, айниқса, ўтган асрда яшаган, биз билан қарийб замондош бахши-шоирлар ҳаёти ва ижодига оид фактларда чалкашликлар кам эмас. Айрим маълумотлар эса эскиргани, янгилашни зарурлиги сезилади. Президент Шавкат Мирзиёев

⁸³² Ўша манба.

⁸³³ 2019 йил май, Термиз.

⁸³⁴ Жўраев М., Амонқулов Қ., Жўраева М. Ўзбек бахшилари. I жилд. Т.: 2015. – Б. 61-62.

⁸³⁵ Муродов М., Эргашев А. Алпомишнома. 1-китоб. – Т.: Меҳнат, 1999. – Б. 330.

⁸³⁶ Жўраев М., Амонқулов Қ., Жўраева М. Ўзбек бахшилари. I жилд. Т.: 2015. – Б. 71-72.

⁸³⁷ Ўша манба. – Б. 84-85.

⁸³⁸ Ўша манба. – Б. 62, 72, 85.

ташаббуси билан ҳар икки йилда Термиз шаҳрида ўтказила бошлаган Халқаро бахшичилик санъати фестивали яратган имкониятлардан фойдаланган ҳолда халқ ижрочилари тўғрисидаги мавжуд билимлар янгиланиши ва тўлдирилиши, чалкашликлар аниқлаштирилиши галдаги вазифаларимиздандир.

Биздаги маълумотларга қараганда, “Малика Айёр” (“Гулшан-боғ”, “Ой малика Хўбон”, “Таркистон”, “Таркибадахшон”) достони Фозил Йўлдош ўғли, Мелаш Эрмат ўғли, Ёрлақаб Бекназар ўғли, Котиб Махмур, Бекмурод Жўрабой ўғли, Абдулла Нурали ўғли, Муҳаммадқул Жонмурод ўғли Пўлкан, Ислоҳ Назар ўғли, Мамадрайим Муҳаммад Содик ўғли, Умир Сафар ўғли, Тошмурод Тўра (Туроб) ўғли, Зоҳир Қўчқор ўғли, Исмоил Ражабов, Чоршанба Раҳматулла ўғли, Шомурод Тоғай ўғли, Қодир Раҳимов, Қора Умиров, Чори Умиров, Бобораҳим Маматмуродов, Абдуназар Поёнов, Қаҳҳор Раҳимов, Жовли Тангиров, Равшан Маматмуродов, Абдуқаҳҳор Умиров, Муҳаммад Эшбоев, Санжар Чўбаев каби 30 га яқин бахши-шоирлар талқинида яшаб келмоқда. Бундан шундай хулосага келиш мумкинки, мазкур эпос ўзаро вариант ёки версия ҳолатида, китоб бўлиб чиққан дostonнинг янгича талқинлари сифатида ёки бобосюжетга тарихан боғлиқ равишда ўзбек бахшичилик мактабларининг барчасида намоён бўлади.

Бугун қўлимизда икки вариантнинг наشري (Фозил Йўлдош ўғли, Бекмурод Жўрабой ўғли), тўрт вариантнинг қўлёзма нусхаси (Мелаш Эрмат ўғли, Ёрлақаб Бекназар ўғли, Зоҳир Қўчқор ўғли, Чори Умиров) ва бир вариантнинг аудиоёзуви (Абдуназар Поёнов) – жами етти вариант мавжуд бўлиб, илмий тадқиқот объекти ўлароқ қиёсий таҳлиллар учун бой ва рангба-ранг материаллар бера олади.

“Малика Айёр” достонига версия ёки вариант дея қараладиган асарларни ижроچиси мансуб поэтик мактабларга қараб гуруҳлаш мақсадга мувофиқ. Бундай таснифлаганда эпоснинг ички хусусиятлари, хусусан, сюжет таркибидаги фарқли жиҳатлар ҳам ўз-ўзидан эътиборга олинади. Достон сюжети қиёсий таҳлилини а) етакчи вариантга уйғун дostonлар, б) етакчи вариантга версия ҳолатидаги дostonлар, в) асосий сюжетга тарихан боғлиқ дostonлар тарзида туркумлаган ҳолда амалга ошириш илмий жиҳатдан ўзини оқлайди.

Дилноза ЖУМАЕВА,
Ўзбекистон давлат санъат ва маданият институти
“Тиллар ва адабиёт” кафедраси ўқитувчиси
(Ўзбекистон)

“ЮСУФ ВА ЗУЛАЙХО” ДОСТОНЛАРИДА ЁРДАМЧИ ОБРАЗЛАР

Аннотация. Ушбу мақолада “Юсуф ва Зулайхо” достонларидаги асосий образларни ёритувчи ёрдамчи образлар таҳлилга тортилган. Бунда Дурбек, Андалиб, Олим Девона ва Холиснинг асарларидан фойдаланилган.

Калит сўзлар: Соқи, Ҳаббоз, Обдор, Суфракаш, Хонса, Сафо, образ, алай-ис-салом, Зоҳид, салаф, қисса, достон.

Юсуф ва Зулайхо ҳақидаги барча қиссаларда анъанавий образлар тизими мавжуд. Мазкур образлар қаторига Миср шоҳи Райённинг икки вазири ҳам киради. Бу образларни ҳар бир ижодкор турлича ном билан атайди. Жумладан, Дурбекда Соқи ва Ҳаббоз, Олим Девонада Обдор ва Суфракаш, Андалибда Хонса ва Сафо ва ҳоказо. Барча қиссаларда улар деярли бир ҳолатда намоён бўлади. Яъни Юсуф зиндонда ётганида у ерда шоҳнинг икки мулозими ҳам бўлади. Бу мулозимлар шоҳга қарши иш қилиб, зиндонбанд қилинган эди. Улар бир кун туш кўриб, унинг таъбирини Юсуфдан сўрайдилар. Туш таъбирига кўра уч кундан сўнг соқийнинг гуноҳи кечирилиб, яна аввалги мақомига қайтади. Новвойнинг эса дорга осилиши маълум бўлади. Достонларнинг барчасида воқеа юқоридагича тасвир этилади. Унда иштирок этувчи образлар фаолиятига ортиқча изоҳ берилмайди. Бироқ бу борада Андалиб салафларидан кўра ўзгача йўл тутиб, мазкур тимсоллар ва уларнинг характер-хусусияти ҳамда маънавий қиёфасини тўлароқ очишга интилади. Вазирлар Миср шоҳининг Хонса ва Сафо исмли маҳрамлари топиб уни ўлдиришни таклиф қилишади. Мағриб шоҳининг жосуслари ўз таклифларини билдиришгач, улар қабул қилишади. Қулай вақтни пойлашиб, овқатга заҳар солишмоқчи бўлганларида Сафо шунча йиллик ош-туз ва кўрсатилган марҳамат ҳаққи ҳурмати бу йўлдан қайтишини билдиради. Хонса эса ниятидан қайтмайди ва шоҳ таомига заҳар солади. Овқат шоҳ ҳузурига киритилгач, Сафо гуноҳини бўйнига олиб, шоҳни хавфдан огоҳлантиради ва ундан авф сўрайди. Хонса бу ишларда иккиси тенг айбдор эканлигини айтгач, шоҳ бу маҳрамларни иккаласини ҳам зиндонга ташлайди. Шундан сўнг улар зиндонда Юсуф билан учрашадилар.⁸³⁹

⁸³⁹ Андалиб. Б. 47. Нурмуҳаммад. Юсуфу Зулайхойи туркий. Тошбосма

Андалиб мазкур эпизодни шунчаки сюжетни бойитиш учун эмас, балки маълум бир мақсадни кўзлаб киритади. Аёнки, барча дostonларда шоҳ соқийнинг гуноҳини кечириб, олдинги мавқеига қайтаради. Бироқ нега у айнан соқийнинг гуноҳини кечиришга аҳд қилади. Қиссаларда бу мавҳумлигича қолар эди. Кўриб ўтилганидек, ижодкор ушбу воқеа орқали ана шу саволга жавоб беради. Яъни Андалиб соқийнинг аслида қалбан пок инсон эканини, у тузини еб тузлиғига тупурадиган кимсалардан эмаслигини кўрсатиб беради. Айни шу фазилатлари сабаб шоҳ унинг гуноҳидан ўтган эди. Дostonда Сафо садоқат рамзи сифатида гавдаланади. Ушбу тимсоллар фаолиятини кенгрок ёритиш орқали Андалиб садоқат – мукофотга лойиқ амаллардан эканини, хиёнат эса албатта ўз жазосини олишини яна бир бор исботлаб беради. Холис ва Андалиб қиссаларида бунинг ёрқин намуналарини учратиш мумкин. Масалан, бу икки қиссада Яъқубнинг қизи бўлмиш Норжон образи бор, у бошқа ижодкорларга тегишли асарларда учрамайди. Холис:

*Ўн икки ўғли Яъқубни бор эрди,
Хар ики бир онадан бўлуб эрди.
Юсуф ибн Яминни англасангиз,
Алар бирла бор эди яна бир қиз.
Бу учовлон эдилар бир онадин,
Иноят эрди ул қодир Худодин.
Ўшал қизнинг отини деди Норжон,
Оналари ва лекин эрди ўлгон...⁸⁴⁰*

Андалибда бу қизнинг исми айтилмайди. У бу қизни Юсуфнинг офоси (опаси) тарзида таништиради. Икки асарда ҳам бу қиз фақат бир ўринда, яъни Юсуфнинг оғалари ота-ўғилни бир-биридан айиришга қасд қилган воқеадагина иштирок этади. У ҳам отаси каби Юсуфнинг бошига тушажак кулфатлардан хабар берувчи бир туш кўради:

*Деди Норжон хоним: Ман туш кўрубман,
Еримдин шул замон кўрқуб турубман.
Дедилар ҳазрат Яъқуб: На кўрдунг?
Ани ваҳми била ошуфта бўлдунг?*

– Тошкент: “Азия” литографияси, 1915 йил. Шахсий кутубхонамизда сақланади. Б. 47.

⁸⁴⁰ Холис. – ТДШИ қошидаги шарқ кўлёмалари маркази (кўлёмза) № 824261. Б. 9. Матн табдили шахсий кутубхонамизда.

*Деди ул: Юсуфни ўн бўри олиб,
Суриб кетти бобо олдиға солиб.*⁸⁴¹

Бизнингча, бу ижодкорлар томонидан мазкур образнинг кiritилиши ҳам Юсуф тақдири билан боғлиқ. Норжоннинг отаси Яъқуб кўрган тушни яна бир бор қайта кўриши Юсуф билан айрилиқ муқаррарлиги, тақдирдан қочиб бўлмаслигини кўрсатувчи бир ишорадир.

Бундан ташқари, Андалиб ва Холис достонида бир Зоҳид образи келтирилади. Андалиб изоҳига кўра у Зоҳид ҳазрати Шийс набийнинг наслдан эди. У Юсуф алайҳис-салом ҳақидаги башоратни эшитиб, Аллоҳга нола қилади: “Эй парвардигорим, мани умримни узун қилсанг, ман Юсуфни жамолин кўрсам, алҳамдулиллаҳ армоним қолмас”. Худо Зоҳиднинг дуосини қабул қилади ва шундай дейди: “Эй Зоҳид, боргил, ўшал Шаддод қозғон қудуқни тағиға кириб ибодат қилғил. Минг икки юз эллик йилдин кейин Юсуф алайҳис-салом жамолин кўрарсан”.⁸⁴² Оғалар Юсуфни чоғга ташлаганларида у ерда ўша Зоҳид ҳам бор эди. Юсуфнинг жамолини кўриб, муроди ҳосил бўлган Зоҳид бу дунёни армонсиз тарк этади. Мазкур тимсол илоҳий-муқаддас китобларда ҳам, шу мавзудаги бошқа асарларда ҳам умуман келтирилмаган. Шундай бўлишига қарамай, Андалиб ва Холис қиссасидаги бу образ тамоман янги образ деб бўлмайди. Чунки “Қисас ул-анбиё”нинг айрим нусхаларида ушбу образ мавжуд. Мазкур персонажнинг асардан жой олиш сабабини адабиётшунос олим Фазлиддин Равшанов қуйидагича изоҳлайди: “Юсуфнинг сарсон-саргардонлиги, ҳижрон ва соғинч азоби энди бошланаётган бир пайт. Унинг бошига ҳали Зулайхо томонидан не-не кулфатлар ёғдирилиши керак. Унга чидам-дош бермоқ учун ўта қаноатли бўлмоқ талаб этилади. Қудуқда илон шаклига кириб ётган одам (Холис достонида бу одам узоқ йиллар илон шаклига кириб яшагани айтилади – Д.Ж) эса биргина Юсуфнинг жамолини кўрмоқ учун бир минг икки юз йил сабр-қаноат қилади ва ниҳоят ўз ниятига эришади. Бундан мақсад, демак, Юсуфга сабр-қаноат ва Аллоҳнинг буюрганига имон келтиришдан сабоқ бериш деб тушунамиз.”⁸⁴³

⁸⁴¹ Холис. – ТДШИ қошидаги шарқ қўлёзмалари маркази (қўлёзма) № 824261. Б. 42. Матн табдили шахсий кутубхонамизда.

⁸⁴² Андалиб. Б. 47. Нурмуҳаммад. Юсуфу Зулайхойи туркий. Тошбосма – Тошкент: “Азия” литографияси, 1915 йил. Шахсий кутубхонамизда сақланади. Б. 17.

⁸⁴³ Равшанов Ф.Р. Холис ва унинг адабий мероси // Филология фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун тақдим этилган диссертация. –

Ҳақиқатан, Зоҳид ўз мақсадига эришиш учун жуда узоқ муддат машаққат чекади. У асарда сабр, қаноат ва улкан матонатнинг рамзи сифатида гавдаланади.

Қисса-достонлар таркибида шу каби образларни кўплаб учратиш мумкин. Уларнинг ҳар бири достонда ўзига хос ўринга эга. Ижодкорлар бу тимсоллар, уларнинг ҳатти-ҳаракатлари орқали ўз дунёқараши, яшаб турган замонларига бўлган муносабати ва одоб-ахлоққа оид муҳим ғояларини ифодалаганлар.

Хайрулла ИБРАГИМОВ,
Абдулла Қодирий номидаги Жиззах
давлат педагогика институти ўқитувчиси
(Ўзбекистон)

ШОИР ТЎРА СУЛАЙМОН ИЖОДИДА ХАЛҚ ДОСТОНЛАРИ ОҶАНГИ

Аннотация. Ушбу мақолада Тўра Сулаймон ижодида халқ оғзаки ижоди намуналарининг, айниқса, халқ достонларининг ўрни бекиёслиги ва улардан шоир ўз асарларида моҳирона фойдаланганлиги таҳлил остига олинган.

Аннотация. В данной статье анализируется уникальность роли образцов устного народного творчества, особенно народных дастанов в творчестве Туры Сулеймана, и умелое использование их поэтом в своих произведениях.

Annotation. This article analyzes the uniqueness of the role of samples of oral folk art, especially folk dastans in the works of Tura Suleiman, and the poet's skillful use of them in his works.

Калит сўзлар: бадий асар, билшунослик, умумлингвистика, халқ оғзаки ижоди, фолклор, достон, эпос, Ѓўрўғли, Қирўғли, Қўрўғли, от, зот

Ключевые слова: Художественное произведение, языковедение, общая лингвистика, устное народное творчество, дастан, эпос, Гороглы, Кироглы, Куроглы, имя, род

Keywords: Artwork, linguistics, general linguistics, oral folk art, dastan, epos, Gorogly, Kirogly, Kurogly, name, genus

Бадий адабиёт тилини ўрганиш ва таҳлил қилиш филология илмининг энг муҳим масалаларидан бири бўлганидек, адабий тил тараққиёти йўлларини аниқлаб беришда ҳам чуқур аҳами-

ятга эга. Чунки бадий адабиёт тили адабий тилнинг асосини ташкил қилувчи умумлингвистик масалалардан бири ҳисобланади⁸⁴⁴.

Бадий асар тилини тилшунослик аспектида ўрганишнинг катта умумназарий аҳамияти бор. Биринчидан, у маълум бир давр тилини, унинг тараққиётини ҳамда функционал услубиятларини ўрганишга ёрдам беради, иккинчидан, ёзувчининг тил материалидан фойдаланишдаги индивидуал ўзига хослигини аниқлашга кўмаклашади.⁸⁴⁵

Ўзбекистон халқ шоири Тўра Сулаймоннинг ўзбек тили лисоний имкониятларидан бадий фойдаланиш маҳоратини, авваламбор, унинг халқ оғзаки ижодидан мақсадли истифода этишида кўриш мумкин.

Тўра Сулаймон XX аср ўзбек шеъриятида ўзига хос услуби, халқона оҳанглари билан алоҳида ўрин тутади. Шоир шеърларида поёнсиз даштларга хос кенглик, деҳқонча соддалик, бахшиёна оҳанг бор. Бу тизмаларни ўқиганда шеърий санъатлару адабий қонун-қоидаларни унутиб, сўзлардаги гўзалликдан ҳайратланасиз, туйғулардаги ҳароратдан кўнглингизга илиқлик югуради. Бир сўз билан айтганда, Тўра Сулаймон қайта-қайта ўқилса арзийдиган чинакам шоирларимиздан⁸⁴⁶.

Ҳар қайси халқнинг тарихи ва маданияти, аввало, унинг оғзаки ижоди – фольклор санъатида, дoston ва эпосларида мужассам бўлиб, улар миллатнинг ўзлигини англаш, ўзига хос қадрият ва анъаналарини сақлаш ҳамда ривожлантиришда бебаҳо манба ҳисобланади. Тўра Сулаймон шеъриятида халқ дostonларининг гултожи – “Гўрўғли” дostonининг таъсири яққол намоён бўлади.

Шоир *синглиси Коммунага* бағишлаб ёзган “Гул бир ён, чаман бир ён” шеърида ўзини Гўрўғли султон билан ёнма-ён қўяди:

Бу оламда Ой танҳо, муборак Қуёш танҳо.
Бўй қизларнинг ичинда шу бир эгма қош танҳо.
Унингдек ҳеч ким менга бўлмаса сирдош танҳо
Гўрўғли султон бир ён, Тўра Сулаймон бир ён.

Ёки “Ортиқ” шеърида ҳақиқий йигит ҳиммати Гўрўғли Султондан зиёдлигини таъкидлаб шундай мисралар битади:

⁸⁴⁴ Умиркулов Б. Поэтик нутқ лексикаси. – Тошкент: Фан, 1990.

⁸⁴⁵ Каримов С. Тил таълими ва меъёр (Ўқув қўлланма). – Тошкент: Абдулла Қодирий комидаги халқ мероси, 2002.

⁸⁴⁶ Ориф Толиб // <https://oriftoilib.uz/kutubxona>

*Ёвни довдиратса йигит сиёғи,
Кўнглида бўлмаса заррача доғи,
Шердай наъра тортса талатўп чоғи,
Ҳиммати Гўрўғли
Султондин ортиқ.*

Ижодкор отаси Сулаймон мулло Бойбек ўғлининг ўлмас хоти-расига бағишлаб битган **“Қайга қўйдилар” шеърида** Гўрўғли султоннинг мардлигини таъкидлаб, ёзади:

*Ақиқ мисол мудом беғубор софлик,
Хешларга садоқат, душманга дафлик,
Гўрўғли султондай бир сўз, бир гапли
Отадан болага қолсин, дедилар,
Отамнинг ўзини қайга қўйдилар?*

Аввало, “Гўрўғли” дostonларининг сюжети ўлиб-тирилувчи табиат ҳақидаги мифологик тасаввурлар замирида пайдо бўлган. Ёз (баҳор, ёз) ва қиш (куз, қиш) мавсумий алмашинувини изоҳловчи миф эпосга кўчган ва бадий талқин этилган. Яъни, Гўрўғли гўрда туғилади, ғорга кириб ғойиб бўлади, ўлмайди. Дostonнинг лақай вариантига кўра, қаҳрамон ғорга кириб уйқуга кетган. Бахши қаҳрамон ҳар олти ойда бошқа томонга ёнбошлаб, ўгрилиб ётади, деб куйлайди. Тўра Сулаймон халқимиз мард, жасур йигитларининг протатипи сифатида жуда кўп шеърларида Гўрўғлини тилга олади. Мисраларда кузатдикки, унинг номини қуруқ тилга олмай, мардона хусусиятларини таърифлаб келтиradi. Бу шоирнинг халқ дostonларининг вариантларини синчиклаб ўқиб, таҳлил қилганидан далолатдир.

Т. Сулаймон “Ўхшар” шеърида мардлар ватани – Чамбилни тилга олади:

Осмонидан ўлан аримас бу эл, Теграсига қазо даримас бу эл
Юзга кирмай эли қаримас бу эл, Олтин дарвозали Чамбилга
ўхшар.

Маълумки, Гўрўғлининг салтанатида Авазхон – Гуржистондан, Ҳасанхон – Ваянгандан, Тўлакботир – Қандаҳордан, Холдорхон, Асад-Шодмон, каби турли элат, уруғлардан бўлган қирқ йигит бирлашиб, Чамбилнинг – озод, эркин ўлканинг гуллаб-яшнашига ўз қувватини қўшишига имкон яралган. Уларнинг барчаси чамбиллик бўлишган, шу ўлка шаъни, шарафини улуғ тутишган. Гўрўғлининг ўйи, сўзи, амали Чамбил билан боғлиқ эди. Шоир ўз элини Чамбилга қиёслаб, фахрланади. Юзга кирмай эли қаримас бу эл, деб Чамбил юртининг бунёдкори мард Гўрўғлига зимдан

ишора мавжуд. Достонда Гўрўғли ёшининг 125 деб айтилиши ҳам бежиз эмас. Бизнингча, бу ёш нафақат қаҳрамоннинг, балки у тузган салтанатнинг ёшини, айти пайтда, достон куйловчилар мансуб халқ – туркийлардаги салтанатлар, подшоҳлик сулолари алмашинувининг даврий ўлчамини ҳам билдиради.⁸⁴⁷

Истеъдодли ижодкор нафақат шеърларида, балки бошқа жанрга мансуб асарларида ҳам Гўрўғлига мурожаат этилади. Масалан, “Харсанг” эртақ-достонида:

*Серфарзанд кишилардан
Бўлсин, бу жон садаға.
Дунёнинг не қизиғи
Бордир боласиз зотга.
Ё Гўрўғли мисоли*

Меҳр қўйдингми отга? – деб ёзади. Шоир шу ўринда “Гўрўғли” достонида яна бир этнос тақдири билан боғлиқ улкан бир тим-солга ишора қилади. Бу от ва зот масаласидир. Достон талқинига кўра, Гўрўғлидан от қолди, лекин зот қолмади. Гўрўғлининг ОТга эгалигию ЗОТи йўқлиги мазмун-моҳияти билан этнос тарихи тақдири билан боғлиқ ўзак қонуниятининг бадий ифодасидир. Аслида салтанат тузувчи – Гўрўғлидек алплар бағрикенглик сиёсатини юргизган толерант шахслар ҳисобланади.⁸⁴⁸

Достонларда жарчи образи воқеалар ривожига ўз ўрнига эга. Улар халққа муҳим хабарларни етказишга хизмат қилган. Шоирнинг Раъно исмли ҳамшира қизга атаб ёзган “Бизлар томонда” шеърида ҳам шу образ келтирилиб, бевосита достонларни ёдга солади:

*Шартларинг овоза бўлса Туронда,
Мағрибда, Машриқда, Мочин, Эронда,
Жарчилар десалар: “Майдон мардники,
Малика ҳамон ўз аҳд-қароринда!”*

Демак, Тўра Сулаймон шеъриятида халқимизнинг бой маънога эга достонларининг қаҳрамонлари ва топонимлари ўз аксини топган. Бу шеърнинг бадий қимматини ошириш билан бирга ўқувчига тарбиявий ўғит беришга, достонларнинг ўқишлилигини таъминлашга хизмат қилади. Шоир шеърлари таҳлили эса бевосита халқ оғзаки ижоди доирасида билим ва малака талаб этади.

⁸⁴⁷ Турдимов Ш. Эпосни ўқиб, ўтмиш, бугун, келажак моҳиятини тушунамиз.
// <http://uza.uz/>

⁸⁴⁸ Турдимов Ш. Эпосни ўқиб, ўтмиш, бугун, келажак моҳиятини тушунамиз.
// <http://uza.uz/>

Гулноза ДЖУРАКУЛОВА,

*ЎЗР ФА Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институти
таянч докторанти
(Ўзбекистон)*

ЎЗБЕК ХАЛҚ ДОСТОНЛАРИДАГИ ЭПИК ФОРМУЛАЛАР ВА УЛАРНИНГ ТАСНИФИ

Аннотация. Мақолада ўзбек халқ достонларида қўлланиладиган эпик формулалар, уларнинг ўрганилиш тарихи ва турлари ҳақида сўз боради. Эпик формулаларнинг халқ бахшилари репертуаридаги ўрни ва аҳамияти ўрганилади.

Калит сўзлар: халқ достонлари, эпик формула, кичик эпик формулалар, ўрта эпик формулалар, катта эпик формулалар.

Барчага маълумки, фольклорнинг энг аҳамиятли жиҳатларидан бири, шубҳасиз, анъанавийликдир. Фольклор асарларида бу турли ҳил аъанавий формулаларнинг қўлланилишида ҳам намоён бўлади. Ўзбек халқ достонларида қаҳрамонларнинг таърифлари, воқеа-ҳодиса тавсифлари формулалар асосида келтирилади, уларнинг воситасида асарнинг композицион хусусиятлари шаклланади. Анъанавий формулалар ўзига хос бўлиб, уларни яратган халқнинг миллий, маданий хусусиятлари уларда акс этади. Чунки достон ижрочи, тингловчи ва ижро муҳитида барқарор анъаналарга таянган ҳолда яратилади. Оғзаки эпос поэтикасини фақат адабиётшунослик нуқтаи назаридан таҳлил қилиш эпос архитектоникаси табиатини батафсил тадқиқини бермайди, бахши ва достончилик мактаби, уларнинг ижро услуби, бадиҳа ва ижро жараёнидаги асосий омилларни инобатга олмайди. Шунинг учун достонларни ўрганишда достончилик анъаналари ва достон матнидаги формулаларни бир бутунликда ўрганиш зарур.

Ҳозирги кунгача “анъанавий формулалар” атамасининг турли маъноларда қўлланилиши ушбу ҳодисанинг моҳияти масаласига батафсил тўхталиш лозимлигини кўрсатмоқда. Фольклоршуносликда тасвир, тавсиф ва бошқаларнинг турли таркибий қисмларини бирлаштирган ва умумлаштирган стилистик барқарор шакллар (клише) сифатида формулалар тушунчаси қўлланилади. Одатда формулалар фольклорнинг ўзига хос бўлган хусусиятларини ўзида кўрсатувчи ва шу билан бирга достонларни яратадиган ва қабул қилувчи халқ ҳамда муҳит дунёқарашининг турли томонларини ифода этиш усули, шакли сифатида номоён бўлди. Ушбу соҳадаги катта назарий ишлар ҳақида сўз борганда ғарб фольклоршунослигида эпик формула (epic formula) тушун-

часини ишлаб чиқган М.Пэрри ва А.Лорд ҳамда уларнинг кўпгина издошлари ишларини келтириш мумкин. М.Пэрри Гомер асарларида анъанавий формулаларни чуқур таҳлил қилди ҳамда уларнинг асар матнида аниқ ўринга эга эканлигини аниқлади. М.Пэррининг фикрича, Гомерни аниқ бир формулалардан четга чиқмасликка мажбур қилган сабаб достонларнинг оғзаки айтилиши ва Гомер ижодининг импровизацияга асосланганидир. М.Пэрри формулага қуйидагича таъриф берди, бу таъриф узоқ вақт давомида ғарб фольклористикасида формуланинг классик таърифи бўлиб келди: *“Формула деганда ўхшаш метрик шароитда берилган фикрни ифодалаш учун доимий қўлланадиган сўзлар гуруҳи тушунилади.*⁸⁴⁹ Г.Керк М.Пэррининг тарифини кенгайтириб, формула деганда нафақат сўзлар гуруҳи, шу билан бирга формулага мойиллиги бор алоҳида сўзларни ҳам назарда тутишни таклиф қилади. М.Пэррининг назарияси А.Лорд томонидан ривожлантирилди ва бир қанча конструктив ғояларни илгари сурди, эпик формула тушунчасини оғзаки анъана назарияси қонунларига ва эпик матни қайта тузиш механизмига киритдилар. Бунга кўра айтувчи эпик асарни ижро этишда бой формулалар фонди мавжудлиги туфайли ижро жараёнида асарни янгича қайта яратиши мумкин. Бундан ташқари, у формулалар тилининг «грамматикасини» пухта эгаллаши, формулалар яратиши, гўё янги (ёки ҳаттоки янги) моделлар тўпламини билиши ва уларни жонли контекстда ўзгартириши мумкин.

Ғарб фольклоршунослигида ўрганилган эпик формулалар ўзбек халқ эпосидаги барқарор эпик формулалар билан шакли, қўлланилиши, асардаги ўрни, бажарган вазифалари жиҳатидан ўхшаш хусусиятларга эга. Ўзбек эпосшунолигида формулалар хусусида В.М.Жирмунский ва Ҳ.Т.Зарифов⁸⁵⁰ илк аҳамиятли фикрларни билдирган бўлсалар, Т.Мирзаев “Алпомиш” достонининг ўзбек вариантлари” асарида айрим сўзларнинг, кўпроқ, феъл шакллариининг ўзгартирилиши орқали формулаларни турли вазиятларда қўлланилиши мумкинлигини ўн учта барқарор формулалар асосида кўрсатиб берди.⁸⁵¹ С.Мирзаева ўзбек романик достонларини тадқиқ қилиб, улардаги эпик формулаларга

⁸⁴⁹ “Milman Parry, Class of 1919”. School Historical Archive. Retrieved 1 March 2016. p.80

⁸⁵⁰ Жирмунский В.М., Зарифов Х.Т. Узбекский народный героический эпос. – М.: ГИХЛ, 1947. – С.430-434

⁸⁵¹ Мирзаев Т. «Алпомиш» достонининг ўзбек вариантлари. – Тошкент: Фан, 1968.161-165 б.

“Барқарор эпик формулалар алоҳида бир сюжет билан боғлиқ бўлмаган, лекин халқ бахшиларининг эпик онги, билими ва эпик хотираси асосида ётувчи, халқ дostonлари ижроси жараёнида уларни бошқариб турувчи, бадиха қилишга имкон туғдирувчи поэтик қолиплардан иборатдир”⁸⁵², – деб таъриф берди.

Демак, формула – бир неча авлод вакиллари иштирок этган мураккаб жамоавий ижод жараёни намунаси сифатида маъновий яхлит, турли ижрочилар томонидан турфа сюжетли асарларда такрор сифатида доимий қўлланадиган сўз ва сўзлар гуруҳи. Шунини айтиб ўтиш лозимки, бу сўз ва сўзлар гуруҳи бир сўз, бир неча сўз, бир мисра, бир неча мисра ёки бир неча бандлардан иборат бўлади. Шунга кўра эпик формулаларни уч катта гуруҳга бўлиб ўрганиш мумкин. Улар қуйидагилар:

1. Кичик эпик формулалар
2. Ўрта эпик формулалар.
3. Катта эпик формулалар.

Кичик эпик формулалар шеърий санъат шаклидаги рамз, метафора, метонимия, перефраза каби кўчимларни, эпитет, ўхшатиш, истиора, муболаға, жонлантириш каби бадий унсурларни ифодаловчи ҳажм жиҳатидан кичикроқ бир ёки бир неча сўздан иборат эпик формулалар саналади. фикримизнинг тасдиғи сифатида қуйидагиларни мисол қилиб кўрсатишимиз мумкин. Қиличга нисбатан “нор кесар олмос” метафора; “Қуралайдай келган жоду кўз”-перефраза; “От чопилар баланд-пастда”-метонимия, “Тоғларни отиб юборган” – муболаға, “бадбахт дев”, “назаркарда Ғирот”-эпитет, “Ҳазон бўлган гулга ўхшаб” –ўхшатиш, “Узунли-қисқали тўнинг мўл бўлсин” – синекдоха, “Шунда бир кўринди тоғнинг қораси”- истиора каби шеърий санъатлар эпик формула сифатида ўзбек халқ дostonларида жуда кўп қўлланилади.

Ўрта эпик формулалар халқ оғзаки ижоди жанрларида қўлланишига кўра кенгроқ такрорланувчи бир ёки бир неча мисрадан бир неча бандгача ҳажмдаги барқарор шеърий мисралардир. “Қуйганимдан гапни гапга улайман”, “Таваккални бир худойга қиламиз”, “Ошиқнинг фаҳмидир қоронғи кеча, Йиғласам, ҳолима йиғлар бир неча”, “Дам шу дамдир, ўзга дамни дам дема, Бошинг эсон давлатингни кам дема” каби.

⁸⁵² Мирзаева С. Ўзбек романик дostonлари поэтикаси. - Тошкент: Фан, 2004, 169 б.

Катта эпик формулалар халқ оғзаки ижодиётининг оғзакилик хусусиятини янада таъкидлайдиган ўзига хос элементлардан бири ва кўп йиллик турмуш давомида яратилган ва сайқалланганлиги туфайли бой ва хилма хил бадий тажрибанинг ёрқин намунаси сифатида дунё фольклоршунослигида жуда кенг ўрганилган ва қизғин бахсларга сабаб бўлган мавзу саналади. Катта эпик формулалар анъанавий дoston куйлашда мунтазам фойдаланиладиган, воқеаларни бир-бирига боғловчи, асосида ҳаракат, тасвир ёки тавсиф турувчи, аниқ бир воқеликка боғланмаган детал ва фикрлар кетма кетлигидан иборат шеърий бандлардир. Уларни айтувчининг доимий куйлаш давомида такрорлайдиган бирон бир метрик шартларга боғланмаган ижро элементи сифатида тушиниш лозим. Катта эпик формулалар насрий қисмларни воғловчи қўшиқлар шаклда ифодаланади.

Демак, бундай катта-кичик эпик формулалар халқ оғзаки ижодида ўнлаб авлод вакиллари иштирок этган мураккаб жамоавий ижод жараёни намунаси сифатида оғзаки анъананинг энг муҳим элементига саналади ҳамда бошқа аъанавий элементлар билан бирга фольклор ижодкорларининг умуммаданий меъросини ташкил қилади.

Шоҳида ЭШОНБОБОВА,

*Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва
Адабиёти университети “Фольклоршунослик ва диалектология”
кафедраси мустақил тадқиқотчиси
(Ўзбекистон)*

ФОЛЬКЛОРДА ДРАМАТУРГИЯ УНСУРЛАРИ

Аннотация. Мақолада ибтидоий халқ оғзаки ижодида ҳаракатни тасвирлашга уриниш фольклорда ўзига хос драматургия қонуниятлари манбасини яратиб келгани тадқиқ этилган. Шунингдек, мақола мазмунида замонавий санъатлар, хусусан театр ва кинодраматургиянинг илдизлари фольклорга бориб тақалиши масалалари қиёсий ўрганилган.

Калит сўзлар: фольклор, сўз санъати, поэзия, синкретизм, халқ театри, драматургия, драма жанрлари, фольклор жанрлари, дoston, бахши, сценарий, адабиёт, халқ қўшиқлари, режиссёр, трагедия, комедия, мотив.

Сўз санъати ҳаракатни бадий ифодалашнинг бирламчи энг қулай ҳамда энг мураккаб воситасидир. “Поэзия эркин инсон сўзида ифодаланади, сўз эса – ҳам товуш, ҳам картина, ҳам аниқ ва равшан айтилган тасаввурдир. Шунинг учун поэзия ҳамма санъатларнинг ҳамма элементларини ўз ичига олади, бўлак санъатларнинг ҳар бирига айрим равишда берилган ҳамма воситалардан бирваракай ва тўла суръатда фойдаланади”⁸⁵³, – дейди В.Г.Белинский.

Поэзиянинг яралишини инсониятнинг тақлидчиликка мойиллиги билан изоҳлаган Аристотель драмага ҳодисаларни ҳаракатда тасвирлаш, демакдир, дея таъриф беради⁸⁵⁴. Демак, драма бу – ҳаракат бўлса (юн.тилида), драматургия бу – драманинг таркибий тузилишидир.

Драматургия атамаси замонавий фанда кўпроқ театр, кино ва телевидение билан боғланиб ўрганилади. Халқ оғзаки ижоди намуналарида акс этган “халқ театри”, “анъанавий театр” кўринишлари айрим тадқиқотчилар томонидан қисман эслатилиб, унинг аввалбошда маросимлар қобиғида пайдо бўлгани ва кейинчалик қизиқчилар, масҳарабоз ва қўғирчоқбозлар драматургияси сифатида ҳозирги замонавий театр пойдеворини яратгани таъкидланади.

Фольклоршуносликда “фольклор театри” билан “халқ театри” ёки “анъанавий театр”, ҳатто “оғзаки драматургия”ни ҳам ўзаро бир-бирига боғламасдан тушуниш ва тушунтириш урфга кирган. Жумладан, “Ўзбек фольклори очерклари”да келтирилишича, “ушбу терминни фольклористикада оғзаки ижодиётнинг халқ театри ёки халқ драмаси деб келинаётган барча жанрлари ёки кўринишларига нисбатан тадбиқ этиб бўлмайди. Негаки, фольклоршунослар халқ театри ёки халқ драмаси деганда, фақат оғзаки яратилган саҳналар, фарслар, пьесалар намоишинигина тушунмасдан, маросимлар, ўйин ва эрмакларни ҳам қўшиб тасаввур қиладилар... Бинобарин, фольклор театри тушунчасига фақат фольклорнинг ўзига хос тури бўлган халқ драма ижодини киритиш, бошқа жанрлар ва маросимлардаги драма ва театр элементларини эса театрлаштирилган нуқтаи назардан қараш мақсадга мувофиқдир”⁸⁵⁵

⁸⁵³ Белинский В.Г. Танланган асарлар.Ўздавнашр.Тошкент. 1955. 133 бет.

⁸⁵⁴ Аристотель. Поэтика.

⁸⁵⁵ Ўзбек фольклори очерклари. 2-том. 1786. Зиёнет.

Бизнингча фольклор театри ва халқ театри тушунчаси орасида деярли фарқ йўқ. Иккаласи бир хил маъно касб этади. Лекин “анъанавий театр” атамаси “европа типигаги театр” билан қарама-қарши бўлиб, айнан иккаласи кўп ҳолларда қиёсий таҳлил этилгани боис уни юқорида сўз юритилган фольклор ёки халқ театрига боғламаслик мақсадга мувофиқ.

Фольклор узлуксиз трансформацион ҳолатда қадимдан ҳозиргача яшаб келаётган, айна кўринишда бирламчи архетипик хусусиятларини ўзида сақлаган, ботинан ва зоҳиран мунтазам жонли ҳаракатда бўлган ҳодисадир. Ботиний ҳаракат бу – даврлар ўтиши билан фольклорнинг мазмун моҳиятида содир бўладиган ўзгаришларни келтириб чиқарса, давр ўзгаришларига кўра фольклор асарларида вужудга келадиган бадиий ифода воситаларининг ўзига хос ўзгариб бориши зоҳирий ҳаракатда содир бўлади.

Халқ оғзаки ижоди шу кунга довор фольклоршунослар томонидан, халқ театри ёки анъанавий театр театршунослар томонидан, қадимий тош битикларда ифодаланган ибтидоий суратлар – санъатшунослар в.х.з.тадқиқотчилар томонидан фақатгина соҳага доир жиҳатдан, симбиотик таъсир хусусиятидан айро ҳолда ўрганилган. Шунинг учун ҳам маълум бир вақтда вужудга келган фольклор асарининг ҳам вербал (матндаги), ҳам визуал (тасвирий) ифода воситалари параллел тарзда, қиёсий таҳлилий асосда ўрганилган эмас. Бу маънода фольклоршунос Асқар Мусагулов “Ўзбек халқ лирикаси” асарида фикримизга яқин мулоҳаза юритади: “Кўшиқларнинг рақслар билан муносабатини оддий, куй билан муносабатларини сиам эгизакларига қиёслаш мумкин. Бироқ бизда ҳозиргача кўшиқларнинг сўз – вербал компонентини фольклоршунослар, куй қисмини мусиқа фольклори мутахассислари алоҳида ўрганиб келишмоқда ва шу боис улар таснифида фарқлар мавжуд. Ҳолбуки, В.Я. Пропп мусиқа билан муносабатини фольклор жанрларининг муҳим бир хусусияти сифатида қайд этган эди”⁸⁵⁶. Бундан кўринадики, ўтган аср охирига қадар устун турган – ҳар бир фанни алоҳида-алоҳида, ёндош соҳалардан ажратган ҳолда тадқиқ этиш тенденцияси фольклоршунослик, театршунослик, киношунослик, мусиқашунослик учун ҳам бирдек тегишли эди. Бу эса бир санъат соҳасини айнан ўша соҳа юзасидан илмий иш олиб бораётган тадқиқодчигина ўрганиши “шарт”лигини, ёндош санъатларга бирдек тегишли

⁸⁵⁶ Мусагулов А. Ўзбек халқ лирикаси. 45 бет.

бўлган хусусиятлар, ўхшашликларга “аралашмаслик” зарурлигини тақозо этарди.

Айни пайтда биз “драматургия” атамасини фақатгина халқ театри аънаналарига хос томошавийлик билангина боғлаш ниятида эмасмиз. Халқ оғзаки ижодининг драматик туридан ташқари, эпик ва лирик турларида ҳам драма тузилишига хос тизимли анъанани ўзида сақлаган, қуйидан юқорига қараб ривожланувчи – зачин, тугун, сюжет ривож, коллизия ва пировардида ўз ечимига эга унсурлар борлиги кўплаб фольклоршунос олимлар томонидан қайд этилган. Хусусан, А.Н. Веселовскийнинг фикрича “эпосдан анча илгари мутлақ эпик мазмунга эга драма бўлган: бунга намуна сифатида ўрта асрларда йил давомида бўлиб ўтадиган ва умуман драматик характери билан ажралиб турадиган мистериялар ва халқ ўйинларини келтириш мумкин.”⁸⁵⁷ Шунингдек, рус фольклоршуноси В. Пропп сеҳрли эртаклар генезисини ўрганиш жараёнида турли халқлар эртаклари мазмунида такрорланувчи мотивлар, сюжетлар, образлар ўзаро бир-бирига яқинлиги, айрим ўринларда бир-бирини қайтариши, ҳатто сюжетлар ривож ҳам драматургик тизимга солинганлигини исботлади.

Ҳақиқатан, қадимий маросимлар, урф-одатлар, халқ томошалари структурасида ўзига хос драматургия мавжуд бўлиб, уларнинг аксарияти кўшиқ ва рақслар жўрлигида ижро этиб келинган. Бу унсурлар якка ёки бир нечта бошқарувчилар (“бошқарувчи” деганда биз маросим кўшиқларининг айтилиши тартибини аввалдан белгилайдиган хос одам – бахши, жиров, яллачи, манасчи, оқин кабиларни назарда тутмоқдамиз) томонидан маълум бир тизимга солингани ҳамда оғзаки “драматургия” тизимида томошавийлик кўринишига келтирилгани сир эмас. Халқ кўшиқлари мазмунидаги воқеабандлик, тингловчи тасаввурида ўзига хос жажжи сюжет тафсилотини уйғотишга интилиш ва гоҳ якка, гоҳ жўровозликда айтиладиган кўшиқлар мазмуни ва айтилиш тартиби, албатта, кимдир томонидан бошқарилган. Бу бошқарувчи инсон “худо берган” истеъдод соҳиби сифатида халқ маросимларида етакчилик вазифасини ўтаган. Ва ўз-ўзидан аён-

⁸⁵⁷ Асли: “...Оказалось, наконец, что драма существовала задолго до эпоса и притом с совершенно эпическим содержанием: пример этого представляют средневековые мистерии и народные игры, сопровождавшие годовые празднества и отличавшиеся совершенно драматическим характером.” Веселовский А.Н. О методе и задачах истории литературы как науки. Историческая поэтика. М.: Высшая школа. 1989. стр-38.

ки, маросим ёки номаросим қўшиқлари асосида пайдо бўлган сюжетлар ва уларнинг айтилиш тартибининг ўзидаёқ драматургик унсурлар акс этиб келган.

Европа театри тарихининг илдизлари ҳам асосан халқ маросим қўшиқларига бориб тақалиши кўп жиҳатдан исботланган. Айнан ўзбек халқ оғзаки ижодида ҳам маросим қўшиқларининг айримлари хор кўринишида айтилганини ўрганган А.Мусақулов “Тарихан хор синкретизмида пайдо бўлган қўшиқ ҳозиргача куй билан бирлигини барқарор сақлаб қолган” лигини қайд этади.⁸⁵⁸ Шулардан келиб чиқиб халқ маросимлари негизида пайдо бўлган “халқ театри” оғзаки драматургия асосига қурилади, десак хато қилмаган бўламиз. Зотан, муаллифи номаълум бўлган “драма” сюжетининг пировард натижаси унинг оммага намоиш этилиши билан боғлиқ.

Аксар ҳолларда импровизация кўринишида пайдо бўлган халқ маросим қўшиқларининг таркиби ўрганилганда бундай қўшиқлар мазмунан тингловчи тасаввурини уйғотишга қаратилгани айтилади.⁸⁵⁹ Айниқса, мавсумий маросим қўшиқларида акс этган манзара, характерлар ифодаси синкретик тарзда кўпроқ томошавийликка мўлжалланган. Қайд этиш керакки, тури хилма хил бўлган ва кўпинча қоришиқ жанрлардан иборат қўшиқлар мазмунан турмушнинг барча жабҳаларидаги инсон фаолиятини ҳар томонлама ифодалайди. Лиро-эпик, лирик-драматик ёки эпик-драматик шаклга эга халқ оғзаки поэзиясида акс этган бундай шартли турлар ўз яралиш даврида кўп сонли инсонлар тасаввурида ҳикоя қилинаётган воқеълик ҳақида аниқ ва тушунарли тасаввур ҳосил қилиш учун хизмат қилиши билан бирга, тафаккур ва ҳис-туйғуга таъсир этиши ҳам бирламчи вазифа сифатида белгиланган. Бундан тахмин қилишимиз мумкинки, ибтидо маросим қўшиқларнинг турли кўринишларида пайдо бўлган драматик унсурлар, кейинчалик бу қўшиқларнинг шаклан, мазмунан бойиб боришига айрим ҳолларда эса ўзига хос “драма” кўринишида томошавийлик касб этишига олиб келган. Томошавийлик деганимизда албатта, қадимги юнон театрига хос сахна ва томошабиндан иборат театрни тушунмаслигимиз керак. Бу ерда инсониятнинг болалик даврида пайдо бўлган тақлидчилик хусусияти ва бу тақлидни бошқаларга намоиш этишга интилиш жараёнининг бошланғич куртаклари ҳақида сўз юритилмоқда.

⁸⁵⁸ Мусақулов А. Ўзбек халқ лирикаси. ... 52 бет.

⁸⁵⁹ Қаранг: Алавия М. Ўзбек маросим қўшиқлари. “Фан” нашриёти, Т., 1974.

Қадимги Грецияда ҳосилдорлик худоси Дионисга бағишлаб куйланган дифирамба – қасидалар аввалбошда халқ оғзаки ижодида пайдо бўлиб, кейинчалик адабий шаклга келтирилган. Театрлашган кўринишда эса дифирамбалар бошловчи ва хор ўртасидаги ўзаро диалог кўринишида томошабинга намойиш этилган. Қадимги грек драмасининг пайдо бўлишида ҳам айнан маросим қўшиғи бўлган дифирамба – бағишловларнинг таъсири катта. Бу хусусда Аристотель комедия ҳам, трагедия ҳам халқ қўшиқлари асосида пайдо бўлганлигини қайд этади: “Уларнинг бири дифирамбанинг бошловчисидан бошланган бўлса (трагедия Ш.Э.), иккинчиси фалсистик (комедия) қўшиқлар бошламасидан пайдо бўлган, дарвоқе бундай қўшиқлар ҳам ҳозир ҳам кўплаб шаҳарларда мавжуд.”⁸⁶⁰

Қадимги Юнонистонда пайдо бўлиб ривожланган драма жанрлари ва театр санъатини ўзбек халқ оғзаки ижоди поэзияси билан қиёслашга ёки ўхшаш жиҳатларни қидиришга қанчалик ҳақлимиз? Назаримизда, географик жойлашувидан қатъи назар фольклорнинг пайдо бўлиши ва трансформация жараёнларидан ўтиши ҳолати Ғарб ва Шарқ халқлари учун бирдек тегишли. Қолаверса, томоша санъатларининг қадимий унсурларини ўрганган театршуносларнинг эътирофича, юнон театр тизимининг икки кўриниши, яъни юқори табақаларнинг трагедия театри ва қуйи табақаларнинг демократик масҳарабозлик театри Марказий Осиёда мавжуд бўлган. “... Шу нарса аниқки, Марказий Осиё қадимиятида ҳозирги шаклларга ўхшаш профессионал театр бўлган ва ривожланган. Табиийки, юзлаб йиллар мавжуд бундай театрлар фақат юнон ва Еврипид трагедиялари билан чекланиши мумкин эмас. Маҳаллий драматурглар етишиб, ўз ёзма трагедия ва комедияларини яратган бўлишлари керак. Зотан, юнон тарихчилари ҳам, совет даври олимлари ҳам таъкидлаганларидек, юнон актёрлари билан маҳаллий санъаткорларнинг ўзаро ҳамкорлиги бўлган.”⁸⁶¹ Масҳарабозлик ва қизиқчилик театрининг қадимий анъаналари эса “масҳара”, “муқаллид” шаклида ифода этиб келинганлигини профессор М. Қодиров қайд этади. Унинг фикрича ўз драматургияси, ўз актёрлари ва ўз томошабинига эга театр – халқнинг маросимлари, урф-одатлари билан туташиб кетган ибтидоий шаклдаги театрдан фарқ қилувчи, оғзаки

⁸⁶⁰ Аристотель. Поэтика. IV-часть. С. 16. <http://www.litres.ru/Kuev/>; 2017

⁸⁶¹ Ш. Ризаев. Жадид драмасы. Т.: 1997й. – 14 б.

анъаналарга асосланган профессионал театрدير.⁸⁶² Яна шундай фикр юзага келадики, қадимий юнон театри пайдо бўлган даврда бизнинг ҳудудда драматик асарлар ва уларнинг таҳлилига бағишланган асарлар мазмуни ёзма тарзда қайд этилган эмас, қайд этилган тақдирда ҳам сақланиб қолмаган. Лекин, қадимий ёзма манбаларнинг мавжуд эмаслиги бизнинг юрт ҳудудида ҳам юнон театри анъаналарига хос – драматургиянинг пайдо бўлиши, шаклланиши, жанрларга таснифланиши каби жиҳатлар бўлмаган, дегани эмас.

Туғилиш – вояга етиш – оила қуриш – насл қолдириш – дунёдан ўтиш олам пайдо бўлибдики, инсониятнинг ибтидодан интиҳосига қадар синов йўлидир. Бу йўлда ижодкор инсон ўзи учун асрлар давомида шаклланган “халқ донолиги”⁸⁶³ дан ҳам фойдаланиб, ҳам уни тўлдириб, оддий турмушдаги оғзаки ижод намуналарини санъат даражасигача кўтара олди. Бу маънода замонавий драматургия тушунчасининг илдизларини фольклордаги томошавийликка асосланган миллий маросимлар, қўшиқлар, урф-одатлар, тўй-томошалар билан боғлашимиз ўринлидир. “Ўзбек халқ очерклари” асарида келтирилишича, ўйин кулги билан йўғрилган халқ томошаларида “пuxта ўйланган ва анъанавий тус олган ўзига хос драматургия – оғзаки сценарийлар бўлган. Сценарийларни амалга ошириш ўнлаб-юзлаб санъаткорлар, хунарамандлар, томошасозларни маълум бир мақсад атрофига уюштиришда сайлбоши, тўйбошилар катта хизмат кўрсатишган”.⁸⁶⁴

Фольклор асарларидаги конкрет мотивлар конкрет воқеъликни баён этаркан, халқ қўшиқлари ҳам, эртаклар, дostonлар ҳам ўзига хос драматургия асосида ривожланишини кузатиш мумкин. Биз фольклордан драматургия унсurlари мавжудлигини қиёсий ўрганар эканмиз, халқ оғзаки ижоди ҳар доимгидек барча бадий ижод турларига бошланғич асос, манба бўлиб хизмат қилиб келаётганига яна бир бир амин бўламиз.

⁸⁶² Бу ҳақда қаранг: М. Қодиров. Ўзбек халқ томоша санъати. Т: 1981й. – 36-37 б.

⁸⁶³ Фольклор атамасини 1846-йилда инглиз олими Уилям Томс таклиф қилган бўлиб, “халқ донолиги” деган тушунчани ифодалайди. Бу ҳақда қаранг: Ўзбек фольклори дарслик...

⁸⁶⁴ Ўзбек фольклори очерклари. 2-том. 181-182 б.б.

Барно МИРЗАЕВА,
ЎзР ФА Ўзбек тили, адабиёти ва
фольклори институти кичик илмий ходими
(Ўзбекистон)

ҲОДИ ЗАРИФОВ ФОЛЬКЛОР АСАРЛАРИНИНГ ИЛК ТАДҚИҚОТЧИСИ

Аннотация: Мазкур мақолада ўзбек фольклоршунослигининг асосчиси Ҳоди Тиллаевич Зарифов тадқиқотлари ҳақида фикр юритилади.

Калит сўзлар: дoston, терма, бахши, шоир, фольклор текстологияси, фольклоршунослик.

Ҳоди Зарифов XX асрнинг 20-йилларида фольклоршунослик тарихида биринчи марта ўзбек халқ оғзаки бадий ижоди асарларини ёзиб олиш мақсадида фольклор экспедицияларини уюштириб, барча жанрларга оид фольклор асарларини ёзиб олиш ишини ташкил этди. Эргаш Жуманбулбул ўғли, Фозил Йўлдош ўғли, Пўлкан шоир, Абдулла Нурали ўғли, Исом шоир каби машҳур бахшилар репертуаридаги эпик асарлар Ҳоди Зарифовнинг хизматлари туфайли ёзиб оlinиб, халқимиз мулкига айлантирилди.

Ҳоди Зарифов 1929 йилда Ғози Юнусов раҳбарлигида фольклор экспедициясининг аъзоси сифатида Қашқадарё-Сурхондарё воҳаларида бўлиб, Абдулла Нурали ўғли, Холёр Абдукарим ўғли каби бахшилар ижодиётини ўрганди. 1930 йилги Хоразм фольклор-этнографик экспедицияси чоғида эса Бола бахши, Қурбон созчи, Биби шоира, Аҳмад Матназар ўғли, Хўжаёр бахши Воис ўғли каби халқ шоирларидан “Асилхон”, “Хирмондали”, “Қирқ минг” каби дostonларини ёзиб олди. 1935 йили Фарғона водийси дostonчилиқ мактабининг Бўри Содиқ ўғли, Усмон Маматқул ўғли, Умрзоқ бахши, Ҳасан Худойберди ўғли, Ҳасанбой Расул ўғли каби ижрочиларини аниқланганлиги фольклоршунослик учун муҳим янгилик бўлди. Бу бахшилардан ёзиб оlinган дoston ва термалар Фарғона водийсида дostonчилиқ анъаналари аллақачон йўқолиб кетган деган даъволарнинг асоссиз эканлигини исботлади.

Ҳоди Зарифов 1926–1930 йилларда “Шайбонийхон”, “Юсуф билан Аҳмад”, “Равшан”, “Асилхон”, “Қирқ минглар” каби анъанавий, “Мардикор”, “Ҳасан батрак”, “Очилдов”, “Амир қочди” сингари замонавий дostonларни, фольклорнинг бошқа жанрларига оид кўплаб намуналарни ёзиб олди. Олимнинг бу давр илмий

фаолиятида фольклор намуналарни тўплаш асносида уларни ёзиб олишнинг методларини ишлаб чиққанлиги, халқ ижоди намуналари талаффузини ёзувда акс эттиришнинг аниқ бир тизимининг яратганлиги асосий ўрин тутади.

Ҳ.Зарифов фольклоршунослик илмини халқ ижодини ёзиб олишдан бошлади. У ёш бўлишига қарамасдан халқнинг бой хазинасини ёзиб олиш ишининг кечиктириш мумкин эмаслигини тушунди. 1927 йили Эргаш Жуманбулбул ўғлидан “Ғазали Санабор” дostonидан парча ёзиб олди. 1926 – 1927 йиллари Пўлкан шоирдан “Мардикор” (1926) дostonини, “Ҳасан батрак” (1927) дostonини, “Ошиқман” (1927) термасини, “Соз” (1927) термасини, “Шайбонихон” (1927) дostonини, “Активлар” (1931) термасини, “Кооператив ўғрилари” (1932) термасини, Фозил шоирдан “Айлади” (1927) термасини, “Бўлмаса” (1927) термасини, “Гўрўғлининг таржимаи ҳолини”, “Кунларим” (1927) термасини, “Керакдир” (1927) термасини, “Таниса” (1927) термасини, “Очилдов” (1928) дostonининг 1-вариантини (1936) дostonининг 2-вариантини, “Мулла Ғойиб” (1934) дostonини, “Ёдгор” (1937) дostonини, “Жаҳонгир” (1937) дostonини, “Рустамхон” (1937) дostonини, “Юсуф билан Аҳмад” (биринчи қисми Пўлкандан (1927 – 1928), “Ярашмас”, “Яхшироқ”, “Қаҳатчилик” (1927) термаларини, Эргаш шоирдан “Холдорхон” (1927) дostonининг биринчи қисмини, “Кунларим” (1928) термасини, “Равшан” (1928) дostonини, “Ойсулув” (1937) дoston мазмунини, “Армонинг қолмасин”, “Гўрўғли”, “Гўрўғлибек – зўр ботир”, “Келдим” (1936–1937) термаларини, “Тажнисли” тўртликларини, дostonчилар ҳақида маълумотлар (1937)ни, Ислom шоирдан “Борми жаҳонда” (1944) термасини ёзиб олиб, ўзбек халқи чексиз бой халқ ижодига эга эканлигини исботлади.

Ҳоди Зариф фольклор асарларини тўплаш учун қўлланмалар яратган, бир неча фольклор тўпламлари ва хрестоматиялар тузган олимдир. Бу ўринда унинг “Луғат ҳам термин тўпловчиларга қўлланма” китобини (1934), “Ўзбек халқ дostonлари” икки жилдлиги тўпамини (1956–1957), Олий ўқув юртлари талабалари учун тузилган икки жилдли “Ўзбек фольклори” хрестоматиясини (1939–1941) кўрсатиб ўтиш кифоя. Бу китоблар пухта илмий принциплар асосида тузилганлиги учун бугунги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотган эмас.

У 1928 йилда Этнография, фольклор ва археология бўйича

илмий-текшириш кабинетини ташкил этди. Бу кабинет кейинчалик Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институтининг Фольклор архивига айланди. Шу вақтдан бошлаб Ҳоди Зариф Ўзбекистонда фольклоршунослик ишларига доимий равишда раҳбарлик қилди ҳамда халқ ижодини ёзиб олишни биринчи вазифаси деб билди. Ҳоди Зариф фольклор асарларини ёзиб олиш ва ўрганиш ишларига 1926 йилнинг сентябридан жиддий равишда киришди ҳамда тез орада шу соҳанинг пешқадамлари ва раҳбарларидан бирига айланди. Унинг биринчи илмий иши 1927 йили “Халқ шоири Муҳаммадқул Жомрот ўғли Пўлкан шоир” деган мақоласидан бошланди. 1927 йили Пўлкан шоирдан “Шайбонийхон” достонини ёзиб олди ва унинг матнини изоҳ ва луғатлари билан нашр этди.

Ўз фаолиятини фольклор текстологияси масалаларига қаратган олим, фольклор асарларини ёзиб олиш ва нашрга тайёрлаш жараёнида анъанавий матнга қайта ишлов бериш натижасида сохталаштиришга қарши курашди. Унинг фикрича, халқ оғзаки поэтик ижоди асарларининг жонли ижро жараёнида ёзиб олинган матнини таҳрир қилиш, унга ўзгартиришлар киритиш ёки тўқима мисраларни киритиш фольклорнинг анъанавий табиати ҳамда бадиий-эстетик қимматига путур етказди. Бу эса пировард натижада халқнинг асрлар давомида яратилиб, сайқалланиб келган маънавий қадриятлари тизимини сохталаштиришга олиб келади. Маълумки, матншунослик филологиянинг долзарб йўналишларидан бири бўлиб, бадиий матнни нашрга тайёрлаш ва чоп эттиришнинг илмий принципларини мукамаллаштиришга хизмат қилади. Хусусан, фольклор текстологияси масалаларини тадқиқ этишда Ҳоди Зарифовнинг бу йўналишда амалга оширган ишларини таҳлил қилиш муҳим илмий қимматга эга. Чунки Ҳ.Т.Зарифов ўзининг илк фаолияти давридан бошлабоқ фольклор текстологиясининг муҳим масалалари билан мунтазам равишда шуғулланиб келган.

Олим фольклор асарлари матнини нашрга тайёрлаш жараёнидаги ўринсиз қисқартириш бадиий асар моҳиятига нечоғлик зарар етказишини атоқли халқ шоири Фозил Йўлдош ўғлидан 1928 йилда ёзиб олинган “Муродхон” достонининг 1941 йилда нашр этилган намунаси таҳлили мисолида яхши ёритиб берган эди.

Достоннинг насрий қисмидан бир мисолнинг баҳши ижросида ёзиб олинган қўлёзма нусхаси ҳамда чоп эттирилган намунаси

ўзаро қиёсланганда қисқартиришнинг оқибати яққол кўринади. Қўлёзмадаги “Муродхонни яхши кўриб: “Бу дилбар йигит экан, бу билан бирга ўйнасак, кулсак, олса – тегсак ҳеч бўлмаса бир гаплашиб кўрсак”, – деди”. Ушбу парча нашрда “Муродхонни яхши кўриб қолиб: “Бу дилбар йигит экан, бу билан бирга ўйнасак, кулсак”, – деб ширин ҳаёлга ботди” тарзида берилган.

Бу келтирилган мисолда дostonнинг асл қўлёзмаси тилида мавжуд халқона талқин, халқ нутқининг жозибадорлигини намоён этувчи ўзига хослик йўқолганлиги ҳамда асарнинг бадиий тили ифодасида сохталikka йўл қўйилганлиги кўриниб турибди. Шунинг учун ҳам Ҳ.Зарифов фольклор асарларини нашрга тайёрлашнинг илмий мезонлари зарурлигини ана шу каби қўплаб фактик материаллар ва халқ ижоди асарларини нашрга тайёрлаш жараёнида йўл қўйилган хатолар таҳлили мисолида исботлаб берди. Зеро, олим тўғри қайд қилганидек, “... битта сўзни ўзгартириш билан халқнинг маълум гуруҳига хос муҳим бир этнографик детални йўқотиб юбориш мумкин”. Бадиий матн текстологияси нафақат адабиётшуносликнинг, балки фольклоршуносликнинг ҳам муҳим бир соҳаси бўлиб, унинг илмий принциплари ва назарий концепциялари халқ оғзаки бадиий ижоди асарларини ёзиб олишдан тортиб, унинг нашр этишгача бўлган ишларнинг устувор мезонларидан бирини ташкил этади. Ҳоди Зарифнинг бир дostonни нашрга тайёрлаш давомидаги текстологик фаолиятининг айрим жиҳатларини ўзининг қайдлари асосида ёритишга ҳаракат қилдик.

Ҳоди Зарифов илмий ижодига назар ташласак, у халқ ижоди асарларини илмий асосда ёзиб олиш, архивлаштириш, нашр этиш ва илмий тадқиқ қилиш ишини ташкил этган илк фольклоршунос, халқимизнинг этномаданиятига доир материалларни тўплаган биринчи ўзбек музейшуноси, кенг қамровли этнографик кузатишлар олиб борган этнолог олим сиймоси намоён бўлади. Шунга қарамай, унинг тадқиқотчилик фаолиятида халқ оғзаки ижодини ўрганиш устувор аҳамият касб этади. Ўзбек фольклоршунослигининг назарий муаммоларига доир 200 дан зиёд илмий асарлар яратди. Унинг раҳбарлигида ўзбек фольклорининг бой архиви пайдо бўлди. Шу архив материаллари асосида “Ўзбек халқ ижоди” кўп жилдлиги нашрга тайёрланди ва унинг 1964–1990 йиллари 37 жилди нашр этилди. Бу ажойиб олимнинг меҳнати ҳамда билими орқали ўзбек халқининг бой фольклори ёзиб олинди, нашр этилди ва халққа мерос сифатида қолдирил-

ди. Ҳоди Зарифов бошлаган бу буюк иши ҳозирги даврда “Ўзбек халқ ижоди ёдгорликлари”нинг 100 жылдлиги нашрида ўз ифодасини топтоқда.

Маънавиятимиздаги янгилашни жараёни, адабий меросимизни, халқ оғзаки ижодини, унинг бадиияти, қадимги илдизларини қай даражада ўзлаштиришимиз билан белгиланади. Бунинг учун эса энг аввало халқимизнинг қадимги тасаввурларини, халқимизнинг ажойиб оғзаки ижодини яхши ўрганишимиз, таҳлил ва тадқиқ этишимиз лозим бўлади.

Фольклор асарларида мужассамлашган улуғвор ғоялар ватансеварлик, халқни қадрлаш туйғуси кўп асрлар мобайнида халқимиз тараққиётининг энг кучли ва ўзига хос жиҳати бўлиб келганлиги учун халқнинг маданий қадриятлари, маънавий мероси бир неча асрлар бўйи халқимиз учун энг қимматли мерос бўлиб хизмат қилиб келмоқда.